

Eline Kaupang Petersen

«Less Mud-Slinging and More Facts»

En undersøkelse av tiltak knyttet til levevilkår i Oslo i høy- og senmiddelalderen.

Masteroppgave i Historie
Veileder: Erik Opsahl
Trondheim, mai 2018

Eline Kaupang Petersen

«Less Mud-Slinging and More Facts»

En undersøkelse av tiltak knyttet til levevilkår i Oslo
i høy- og senmiddelalderen.

Masteroppgave i Historie
Veileder: Erik Opsahl
Trondheim, mai 2018

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

Forord

Arbeidet med masteroppgaven har vært krevende, men også utrolig morsomt og lærerikt. Det har vært spennende å få lov til å grave seg ned i et spesifikt tema, og få lete, lese og tolke på et helt annet nivå enn tidligere. Det har vært morsomt å få drive med et såpass stort prosjekt, og i stor grad få forme det selv. Det har også vært gøy å få jobbe med eldre historie og middelalderen som er en svært fascinerende periode.

Takk til veileder Erik Opsahl for et godt og hyggelig samarbeid. Takk for å ha fått lov til å drive med et interessant tema, for spennende og givende veiledningstimer, og for konstruktive tilbakemeldinger og diskusjoner. Ikke minst vil jeg også takke for mange hyggelige samtaler om alt og ingenting, og for romslighet når ting har gått trått.

Takk til mamma og pappa for alltid å vise engasjement og interesse for det jeg driver med. En ekstra takk til mamma for korrekturlesing, og mange koselige samtaler rundt felles faglige utfordringer.

Takk til Johannes for mange kaffekopper og ispauser på Dragvoll, og Knut og Ferdinand for å ha tilført studieårene ekstra stor sosial og faglig glede. Takk også til kontoret for godt selskap og nødvendige distraksjoner i masterinnspurten.

En siste takk til Tobias for sparring, lesehjelp og evig oppmuntring og støtte.

Eline Kaupang Petersen

Trondheim, mai 2018

Sitatet i oppgavens tittel er hentet fra en kapitteltittel i boka *Urban Bodies: Communal Health in Late Medieval English Towns and Cities* av Carole Rawcliffe.

Innholdsfortegnelse

Forord	iii
1. Innledning	1
1.1. Tema	1
1.2. Problemstilling og oppgavens struktur	1
1.3. Avgrensning	3
1.4. Historiografi	4
1.5. Kilder og metode	7
1.5.1. utfordringer ved kildene	8
1.5.2. Komparativ metode	10
1.5.3. Metodiske overveielser	12
2. Oslo i middelalderen	13
2.1. Byens plassering og funksjon	13
2.2. Bystyring	14
2.3. Boforhold	17
2.4. Personlig hygiene	18
3. Middelalderens helseoppfatninger	21
3.1. Humoralpatologi	21
3.1.1. Smitteteori	23
3.2. Andre former for helseoppfatninger	24
3.3. Hvordan kom den vitenskapelige kunnskapen til Norge?	26
3.3.1. Utenlandsstudier og importert ekspertise	26
3.3.2. Legebøker	28
3.4. Vitenskapelig kunnskap i Oslo?	30
4. Kostholdstiltak	33
4.1. Tilgang på mat	34
4.1.2. Tilgang på mat: osteoarkeologisk perspektiv	37
4.2. Variasjon i kost	39
4.2.1. Korn	39
4.2.2. Kjøtt	40
4.2.3. Fisk	42
4.2.4. Grønnsaker, frukt og bær	43

4.2.5. Drikke	44
4.2.6. Variasjon i kost: osteoarkeologisk perspektiv	46
4.2.7. Betydningen av et variert kosthold.....	48
4.3. Bestemmelser i forbindelse med salg av mat.....	49
4.3.1. Prisfastsetting	50
4.3.2. Lovbestemmelser knyttet til svindel	51
4.3.3. Kvalitetskontroll.....	53
4.3.4. Kvalitetskontroll knyttet til tid og sted for salg av matvarer	54
4.3.5. Regulering av handel knyttet til sykdomsbekjempelse	57
4.4. Oppsummering	59
5. Avfallshåndtering	61
5.1. Generell avfallshåndtering	62
5.1.1. Fjerning av avfall	62
5.1.2. Brolegning og rydding av gater	63
5.2. Håndtering av latrineavfall.....	66
5.2.1. Latrinehåndteringen forandrer seg	67
5.3. Befolkningsnedgang eller økt rydding?.....	70
5.3.1. Beskrivelser av endret avfallshåndtering i de skriftlige kildene.....	71
5.4. Ulike tolkninger knyttet til endret avfallshåndtering.....	74
5.5. Oppsummering	78
6. Sykdomsbekjempelse.....	81
6.1. Pestbekjempelse	82
6.1.1. Tiltak med utgangspunkt i kristendom.....	82
6.1.2. Antiepidemiske tiltak i Danmark-Norge fra ca. 1540	84
6.1.3. Tidlige tegn på antiepidemisk handling	86
6.2. Hospitaler	91
6.2.1. Spedalske	93
6.3. Tjenester knyttet til sykdomsbekjempelse for den jevne oslobefolkning.....	97
6.3.1. Bartskjærere	97
6.3.2. Urter og andre legemidler.....	99
6.4. Oppsummering	101
7. Konklusjon.....	103
8. Kilder og litteratur.....	107

8.1. Kilder	107
8.2. Litteratur	108

1. Innledning

1.1. Tema

No one realized the dangers lurking in the feet of the common housefly, in dust, in over-kept food, in stale fish, and often even in clear water. The helplessness of our ancestors in the presence of diseases now almost entirely extirpated in civilized communities by means of intelligent sanitation is indeed one of the most striking differences between medieval times and our own.¹

Myten om «den mørke middelalder» som en uopplyst og stillestående periode mellom to store epoker er velkjent.² Til tross for at historikere og andre forskere i overveiende grad har forlatt den negative og fordomsfulle oppfatningen finner man fortsatt holdningen i både forskning og populærlitteratur. Sitatet ovenfor illustrerer et allment europeisk syn på levevilkårene i byer i middelalderen. Ikke bare er levevilkårene blitt ansett for å ha vært svært dårlige, men forskere har også satt spørsmålsteget ved middelaldermenneskenes evne og vilje til å foreta seg noe i møte med slike utfordringer. I tillegg, som sitatet viser, har mange oppfattet mangelen på tiltak som et bevis på at folk ikke forstod farene, og at de i sin uvitenhet aksepterte de dårlige forholdene de levde under.

Det allmenne europeiske synet på middelalderbyene som skitne og helsefarlige kjenner man også igjen fra Norge.³ Høy dødelighet, underernæring, dårlig hygiene og smittsomme sykdommer er ofte i fokus, sammen med et syn på hvordan menneskene i mangel på kunnskap og riktige verktøy ikke klarte å hankses med utfordringene på noen virkningsfull måte. Tema for oppgaven er all form for handling som kan ha blitt utført for å bedre levevilkårene i Oslo i middelalderen. I oppgaven vil forhold knyttet til ernæring, hygiene og helse bli belyst, og sett i sammenheng med tiltak og lovgivning. I tillegg vil jeg i oppgaven gå bakenfor tiltakene for å forsøke å si noe om motivene for disse.

1.2. Problemstilling og oppgavens struktur

En del nyere litteratur har tatt et oppgjør med den tradisjonelle oppfatningen av middelalderbyene. Et svært viktig verk i denne sammenheng er boka *Urban Bodies: Communal Health in Late Medieval English Towns and Cities* av historiker Carole Rawcliffe.⁴ I boka tar

¹ W. E. Mead, *The English Medieval Feast*, Boston and New York 1931: 215

² For en kort beskrivelse, se for eksempel K. B. Aavitsland, *Forskningsmyter om middelalderen*, i J. Haavardsholm (Red.), *Nytt lys på middelalderen*, Oslo 1997: 27-28

³ En karakteristisk fremstilling av levevilkårene i de norske middelalderbyene finnes i: *Middelalder-Oslo, Helse, sykdom og død i middelalderen, 2014*, <https://middelalder.no/medlemsblad/faglige-artikler/192-helse-sykdom-og-dod-i-middelalderen> [Hentet 25.4.2018]

⁴ C. Rawcliffe, *Urban Bodies: Communal Health in Late Medieval English Towns and Cities*, Woodbridge 2013

Rawcliffe et oppgjør med den tradisjonelle og fordomsfulle antakelsen om særdeles dårlige levevilkår i de engelske byene, og viser hvordan denne i mange tilfeller er helt feilaktig. Ikke minst viser hun gjennom grundig kildearbeid at både kongemakt, bystyring og bybefolkning skal ha arbeidet for forbedring. Verket har vært en stor inspirasjonskilde for denne oppgaven.

Etter innledende kildearbeid ble det klart for meg at det også i Norge finnes kilder som sier noe om tiltak og handling i forbindelse med levevilkår i norske byer. Oppgaven bygger på et premiss om at middelaldermenneskene må ha ønsket å gjøre levevilkårene sine best mulig. Premisset forutsetter også at forbedring, eller forsøk på dette, kan ha skjedd på flere nivåer, gjennom tiltak og lovgivning fra kongemakt og kirke sentralt, bystyring lokalt, og gjennom handling fra bybefolkningen på individnivå. I oppgaven ønsker jeg å undersøke tiltak knyttet til grunnleggende levevilkår som omfatter ernæring, hygiene og helse. Fordi jeg skal undersøke hvordan det ble arbeidet for å forbedre levevilkår har jeg valgt å undersøke kostholdstiltak, avfallshåndtering og sykdomsbekjempelse. I oppgaven undersøker jeg også arkeologisk materiale som kan indikere handling knyttet til levevilkår, og dette materialet belyser kanskje situasjonen i særlig grad der de skriftlige kildene mangler.

Rawcliffe gjør seg noen tanker om hvordan den fordomsfulle oppfatningen har fått plass i nyere forskning. Mange oppfatninger om levevilkår i middelalderbyer synes ikke å ha blitt utledet fra eksisterende kilder og arkeologisk materiale fra perioden, men heller fra det man kan kalle et opplysningshistorisk og positivistisk tankesett. Rawcliffe kaller dette for «the Victorian legacy» og henviser til perioden i Storbritannia på 1800-tallet som var preget av industrialisering og vitenskapelige fremskritt.⁵ Hun hevder at det viktorianske synet på middelalderbyenes hygieniske standard har fått påvirke selv dagens forskning, og at historikere for ofte har avbildet mennesker i førindustrielle byer «[...] as wallowing cheerfully in grime [...]».⁶ Rawcliffe kritiserer også hvordan forskere har evaluert middelalderbyene ut fra moderne kunnskap om biomedisin. Når man forsøker å studere fortidige forhold slik de var, hevder hun det er mer hensiktsmessig å undersøke historiske fenomener ut fra de fortidige menneskenes egne forutsetninger og ikke ut fra sin egen rasjonelle målestokk. Derfor undersøker Rawcliffe tiltakene og lovgivningen i de engelske byene i lys av middelalderens helseoppfatninger for forhåpentligvis å komme nærmere de faktiske motivene bak tiltakene.

Å erkjenne fortidens annerledeshet kan være en nyttig innfallsvinkel som åpner for å forstå fortiden ut fra dens egne premisser. Å *historisere* dreier seg om å se et forhold eller

⁵ Rawcliffe 2013: 19

⁶ Rawcliffe 2013: 19

begrep i en historisk sammenheng, og å kontekstualisere det.⁷ Ved å historisere de middelalderske forholdene i stedet for å analysere dem ut fra moderne vitenskap, kan det gi rom for nye fortolkninger og forskningsspørsmål som bringer med seg nye perspektiver på middelalderens grunnleggende levevilkår. Erkjennelsen av de fortidige menneskenes annerledeshet innebærer imidlertid ikke å primitivisere dem. Primitivisering har også vært et problem innenfor middelalderforskningen. Påstander om at middelaldermenneskene aksepterte å leve under dårlige forhold, og at de ikke hadde vilje til å handle for å forbedre dem synes nedlatende. Det er også lite fruktbart ved at det gjør det vanskeligere å identifisere kilder som sier noe om forsøk på å forbedre levevilkårene.

I England står forskere i en svært gunstig kildesituasjon til forskjell fra i Norge. Norske forskere har i det hele tatt skrevet lite om levevilkår og om det ble arbeidet for å forbedre disse. Den svakere kildesituasjonen i Norge sammenlignet med England tror jeg kan ha bidratt til den fordomsfulle oppfatningen og den mangelfulle forskningen på levevilkår i middelalderbyene. At det finnes få kilder som konkret omtaler renovasjon, tiltak i forbindelse med mat og sykdomsbekjempelse kan gi et inntrykk av at lite ble gjort, og mangel på handling kan igjen tolkes som at middelaldermenneskene var uinteresserte og likegyldige til sine omgivelser.

Målet for oppgaven er å bidra til ny kunnskap om tiltak og handling knyttet til forbedring av levevilkår i Oslo i middelalderen. Problemstillingen for oppgaven er å undersøke hvordan kongemakten, byforvaltningen og bybefolkningen arbeidet for å gjøre levevilkårene best mulig i Oslo. For en oversiktlig gjennomgang og diskusjon rundt tiltakene er oppgaven inndelt tematisk i tre overordnede kapitler der forbedringsmetodene kostholdstiltak, avfallshåndtering og sykdomsbekjempelse behandles. Forut for hovedkapitlene vil jeg beskrive middelalderens helseoppfatninger slik at jeg i større grad kan undersøke tiltakene og bestemmelsene på middelaldermenneskenes egne premisser. Aller først vil jeg gi en kort beskrivelse av Oslo som by i middelalderen, hvilke funksjoner byen hadde, hvordan bystyringen foregikk og en beskrivelse av bybefolkningens boforhold og grunnleggende hygiene for å gi en bakgrunn for den videre diskusjonen.

1.3. Avgrensning

Levevilkår betegnes gjerne som «ytre» livsbetingelser og aspekter ved en persons livssituasjon som skal måles så objektivt som mulig, uavhengig av individets egen oppfatning.⁸ Ernæring,

⁷ A. Andresen, S. Rosland, T. Ryymin og S. A. Skålevåg, *Å gripe fortida. Innføring i historisk forståing og metode*, Oslo 2015: 110-111

⁸ A. Barstad, *Levekår og livskvalitet. Vitenskapen om hvordan vi har det*, Oslo 2014: 14

hygiene og helse er faktorer som er vanlig å undersøke i forbindelse med grunnleggende levevilkår. Som uttrykk for levevilkårene har jeg valgt å undersøke kostholdstiltak, avfallshåndtering og sykdomsbekjempelse. På bakgrunn av ønsket om å gjøre en grundig undersøkelse av tiltak på flere nivåer syntes det hensiktsmessig å avgrense undersøkelsen til de tre nevnte temaene. Andre tiltak knyttet til blant annet boforhold og personlig hygiene kan også belyse levevilkårene, men på grunn av oppgavens omfang blir disse kun omtalt kort i bakgrunnskapittelet.

Hovedsakelig tar jeg for meg lovgivning og tiltak fra kongemakt, bystyring og bybefolkningen i Oslo. Kirkelige tiltak og lovgivning blir også omtalt, men er ikke hovedtema. Kongemakten og kirken var de to samfunnsmaktene i middelaldersamfunnet, og det ville i utgangspunktet vært interessant å undersøke kirkelige tiltak på lik linje med kongelige tiltak. Imidlertid ønsket jeg å undersøke tiltak på flere nivåer, og på grunn av oppgavens rammer valgte jeg hovedsakelig å konsentrere meg om kongemakten til fordel for kirken da jeg anså det sannsynlig at kongelig lovgivning kunne knyttes til alle sidene ved bylivet som oppgaven behandler.

I oppgaven vil jeg sammenfatte tiltak og utvikling i Oslo i middelalderen. På grunn av oppgavens omfang har jeg vært nødt til å begrense diskusjonen til én by. Det finnes mange kilder knyttet til Oslo, og flere store utgravninger er blitt gjennomført her. Dermed hadde jeg et godt grunnlag for å finne tiltak og handling i både skriftlige kilder og arkeologisk materiale.

Opgaven er avgrenset til å omhandle Oslo i perioden fra 1050-tallet til nærmere midten av 1500-tallet ettersom de skriftlige kildene som benyttes for det meste har opprinnelse fra høy- og senmiddelalderen. Et fornuftig sluttunkt for oppgaven er i 1537, med slutten på middelalderen og Norges politiske selvstendighet. Innimellom benyttes likevel kilder fra sent 1500-tall for å belyse tidligere forhold. Å bruke kunnskap om et fenomen fra et gitt tidspunkt for å slutte tilbake i tid kalles retrospektiv metode og omtales i 1.5.1.

1.4. Historiografi

Det allmenne europeiske synet på middelalderbyene som skitne, trange og helsefarlige, ser man også i norsk forskningslitteratur.⁹ I antakelsen ligger også en forutsetning, uttalt eller ikke, om at ingen gjorde noe med disse forholdene. Om det skyldtes mangelen på mulighet eller vilje

⁹ Se for eksempel K. Helle, *Bylivet i middelalderen*, i K. Helle, F. Eliassen, J. E. Myhre og O. S. Stugu, *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo 2006: 110-114; O. J. Benedictow, *The Medieval Demographic System of the Nordic Countries*, Oslo 1996: 77-83; E. Schia, *Bygården*, i E. Schia (Red.), *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. bd 3, Øvre Ervik 1987c*: 226

sies ikke. Imidlertid er det ikke den utpregede negative holdningen som karakteriserer norsk litteratur om levevilkår i middelalderbyer, men heller at litteraturen er mangelfull. Det er skrevet store byhistoriske verk om Oslo, Bergen, Trondheim, Tønsberg og Stavanger, men det er likevel svært begrenset hvor stor del av forskningen på byene som tar for seg levevilkårene og bybefolkningens oppfatning av disse.¹⁰ Det som er skrevet om levevilkår er gjerne beskrevet generelt, med lite detaljer.

Forskningsfeltet om levevilkår i Oslo, og tiltak for å forbedre disse, er slik jeg har oppfattet det upløyd mark. Det finnes en del publikasjoner som tar for seg ulike sider ved levevilkår i middelalderbyene, slik som renovasjon, kostholdsanalyser og helseforhold. Likevel er det meg bekjent ikke blitt gjort noe forsøk på å utvikle dette materialet til noe som ligner en sammenfattende studie, verken for Norge eller noen av de norske byene. Jeg har vært nødt til å benytte meg av svært mye ulik historisk og arkeologisk litteratur om norske byer og om ulike sider ved kostholdstiltak, avfallshåndtering og sykdomsbekjempelse for å belyse de ulike temaene. I den forbindelse har jeg også benyttet meg av litteratur fra andre land som inspirasjon.

Særlig den nevnte boka til Rawcliffe har vært viktig i forbindelse med oppgaven. Rawcliffe viser hvordan bymyndighetene og beboerne i engelske byer langt fra forholdt seg passive til sine omgivelser. Tvert i mot ble det utarbeidet sofistikerte strategier for å skape et mer helsebringende miljø. Mens kongemakten og sentralstyringen hadde en ledende rolle i å komme med forordninger som skulle hjelpe mot vedvarende plager, viste også ordinære byboere at de forstod risikoen ved skitne omgivelser, og at de var villige til å arbeide for forandring.¹¹ Rawcliffe har bedrevet et utførlig kildearbeid, og blant annet tatt for seg de samme grunnleggende levevilkårene som jeg omtaler i denne oppgaven. Verket har vært særlig inspirerende i arbeidet med å ikke la seg påvirke i for stor grad av moderne forventninger og standarder, men heller tolke kildene i lys av middelalderens egne helseoppfatninger.

Fordi jeg ikke har funnet forskning som gir en sammenfattet fremstilling av levevilkår i norske byer, har jeg måttet benytte meg av ulike verk om forskjellige temaer for å belyse de ulike forholdene. For å si noe om byforhold og Oslo har Edvard Bull d.e. sin *Oslos historie* vært viktig.¹² Verket gir en oversiktlig fremstilling av Oslo i middelalderen. Boka har vært

¹⁰ Eksempelvis K. Helle, *Kongssete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536*, bd. 1 i *Bergen bys historie*, Bergen 1982; A. Nedkvitne og P. Norseng, *Middelalderbyen ved Bjørvika. Oslo 1000-1536*, Oslo 2000; G. Ersland og A. Solli, *Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815*, bd. 1 i *Stavanger bys historie*, Stavanger 2012; G. A. Blom, *St. Olavs by, ca. 1000-1537*, bd. 1 i *Trondheim bys historie*, Trondheim 1956; H. Gjessing, *Tunsbergs historie i middelalderen til 1536*, Kristiania 1913

¹¹ Rawcliffe 2013: 353

¹² E. Bull, *Oslos historie*, bd. 1 i *Kristianias historie*, Kristiania 1922

særlig nyttig for å få innledende kunnskap om forskjellige sider ved bylivet. Imidlertid inneholder ikke verket beskrivelser av folks levevilkår, og har dermed i utgangspunktet blitt benyttet for å lese om byen. I større grad har Arnved Nedkvitnes og Per Norsengs byhistorie om Oslo vært særlig viktig for oppgaven.¹³ Dette er et utfyllende og omfattende verk som omtaler mange sider ved Oslo i middelalderen. Jeg har spesielt benyttet meg av verket for å få et tydelig og oversiktlig bilde av Oslos utvikling, men også innledende i forbindelse med levevilkår. Nedkvitne, som har skrevet mesteparten av delen om høy- og senmiddelalderen, opplever jeg også at tidvis forsøker å sette et positivt lys på levevilkårene til oslofolk i middelalderen. Blant annet skriver han optimistisk om den antatte matsituasjonen for byfolk i Oslo, og skriver utfyllende om boforhold og hvordan disse kan ha vært bedre enn antatt. Imidlertid skriver verken Nedkvitne eller Norseng utdypende om kostholdstiltak, avfallshåndtering eller sykdomsbekjempelse, og man får ut fra deres byhistorie ikke et utfyllende bilde av hvordan levevilkårene kan ha vært for byfolk, eller om de foretok seg noe for å forbedre dem, i Oslo i høy- og senmiddelalderen.

Et annet verk som har vært særlig viktig for å belyse forhold i Oslo er arkeolog Erik Schias *Oslo innerst i viken*.¹⁴ Mens Nedkvitnes og Norsengs byhistorie har sin tyngde i diplommateriale, har Schia i større grad benyttet seg av arkeologiske funn for å illustrere bylivet i Oslo i middelalderen. Schias verk omhandler mer detaljert kostholdets bestanddeler og hvordan dagliglivet kan ha vært i bygårdene som er gravd ut. Derimot skriver han lite om hvordan innbyggerne selv håndterte omstendigheter omkring sine levevilkår, og man får lite inntrykk av om befolkningen, byforvaltningen eller kongemakten var aktiv i denne sammenheng.

Knyttet til arkeologi har også bindene i *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo* vært svært viktige i oppgaven. Bindene presenterer funn fra arkeologiske utgravninger i Oslo, og artiklene er i utgangspunktet svært konsise og omtaler lite annet enn akkurat funnene. Noen av forfatterne har imidlertid satt funnene i en større sammenheng. Zoologen Rolf Lie og paleoøkologen Kerstin Griffin er blant forfatterne som har knyttet sine funn til en mer generell beskrivelse av levevilkår, og for eksempel knyttet dyrebein og frømateriale opp til en mulig kostholdssituasjon.¹⁵ Schia har også stått for viktige artikler i bindene som gir svært utfyllende informasjon om funn fra utgravningene. Schia oppleves imidlertid delvis å plassere seg innenfor

¹³ Nedkvitne og Norseng 2000

¹⁴ E. Schia, *Oslo innerst i viken: Liv og virke i middelalderbyen*, Oslo 1991

¹⁵ K. Griffin, Plant remains, i E. Schia (Red.), *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. bd. 5*, Øvre Ervik 1988; R. Lie, Animal Bones, i E. Schia (Red.) *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. bd. 5*, Øvre Ervik 1988

den tradisjonelle holdningen ved utsagn som at oslobefolkningen «[...] vokste på sitt eget avfall.»¹⁶

1.5. Kilder og metode

Lovgivning har vært svært viktig for oppgavens problemstilling da kongelige påbud og forbud kan si noe om tiltak og endringer knyttet til bymenneskenes levevilkår. Magnus Lagabøtes landslov trådte i kraft i 1274 og avløste de fire landskapslovene for Frostating, Gulating, Eidsivating og Borgarting.¹⁷ Magnus Lagabøtes bylov av 1276 tok utgangspunkt i Landsloven og Bjarkøyretten som var Trondheims gamle bylov. Byloven ble vedtatt for Bergen, men ble også håndhevet i de andre norske kjøpstedene. De lovgivende kildene er normative, som innebærer at kildene angir hvordan noe burde være, eller noe man ønsker å oppnå.¹⁸ Både Landsloven og Byloven blir hyppig benyttet i denne oppgaven da de konkret beskriver handling eller intensjon fra kongemaktens side som kan knyttes til levevilkår i Norge.

Landsloven og Byloven ble senere utvidet ved nyere kongelig lovgivning. Lovgivingen kom i form av rettarbøter, skipaner og byvedtekter. Mens begrepet rettarbøter ble brukt om kongelige forordninger på Landslovens og Bylovens område, ble øvrige kongelige forordninger karakterisert som skipaner, som også omfattet de egentlige rettarbøtene.¹⁹ I historielitteraturen har man tradisjonelt skilt mellom rettarbot, som en forbedring eller utdyping av gammel lov, og skipan som en forordning på nye rettsområder.²⁰ Imidlertid er det ikke mulig å trekke noe skarpt skille mellom begrepene, og sammenblandingen av disse går helt tilbake til Eirik Magnussons brev til Bergen i 1293 eller 1294. Mot slutten av 1300-tallet blir skipan og rettarbot benyttet om hverandre i kildene.²¹ Fordi jeg hovedsakelig forholder meg til forbedringer eller utdyping av Landsloven og Byloven, og skillet mellom skipan og rettarbot er såpass flytende, velger jeg heretter å omtale både rettarbøter og skipaner som rettarbøter.

Kildesamlingen *Diplomatarium Norvegicum* (DN) og det omfattende verket *Norges gamle Love* (NgL) har i sammenheng med rettarbøter, byvedtekter og andre kilder som omtaler byforhold vært svært viktige for oppgaven. Fordi de trykte kildene er avskrifter, og gjerne avskrifter av avskrifter, kan opplysninger og informasjon fra kildene ha blitt endret eller utelatt. I tillegg er kildene jeg har benyttet meg av er for det meste skrevet på gammelnorsk, og

¹⁶ Schia 1987c: 226

¹⁷ K. Helle, *Norge blir en stat 1130-1319*, bd. 3 i *Handbok i Norges historie*, Bergen 1974:136

¹⁸ K. Kjeldstadli, *Fortida er ikke hva den en gang var*, Oslo 1999: 172

¹⁹ Helle 1974: 228

²⁰ G. I. Pettersen, *De økonomiske sidene ved provent-institusjonen i Norge ca. 1280-1500*, Oslo 1992: 148

²¹ KLN 14: 112-113

språksituasjonen har til tider gjort det vanskelig. Regesta Norvegica (RN) gir en kronologisk oversikt over alle kjente aktstykker til Norges middelalderhistorie, og inneholder korte sammendrag, eller registre, av innholdet i middelalderdokumentene. Regestene er viktige hjelpemidler til diplomatariet og andre kildesamlinger ved at de er skrevet på moderne norsk og gir kortfattede innføringer i kildene. Imidlertid er regestene av svært varierende lengde og kvalitet, og har derfor ikke kunnet erstatte arbeidet med diplomatariet og de andre kildene. Et annet viktig supplement til kildearbeidet har vært *Norske middelalderdokumenter i utvalg* som inneholder originaltekst samt oversettelse av mange relevante kilder.²² Både regestene og *Norske middelalderdokumenter* har vært viktige, både i forbindelse med kildesøk og forståelse.

Sagalitteratur har også til dels vært viktig for oppgaven. Sagaene har begrenset verdi som beretninger fra den eldste tiden fordi forfatterne skrev om forhold som lå inntil flere hundre år forut for sin tid.²³ Forholdene de beskrev kan imidlertid ha likhetstrekk med forfatterens egen samtid, og for eksempel Snorre Sturlasons *Heimskringla* er fra ca. 1230. Mens en beretning forteller noe om en hendelse, er levninger stumme kilder som kan fortelle noe om tiden kilden er fra, om opphavspersonen og situasjonen den ble til i.²⁴ Dersom man bruker sagaene som levninger rettes fokuset mot forfatteren og hvordan forfatterens samtid kan ha preget sagaen. Samtidssagaer er også i noen grad benyttet i oppgaven, slik som *Håkon Håkonssons saga*. Samtidssagaene er skrevet samtidig med eller like etter begivenhetene de skildrer.²⁵ Imidlertid er de ofte skrevet på oppdrag av dem det gjelder og kan dermed gi beretningen slagside. Imidlertid er det primært opplysninger om forhold som helse og hygiene jeg henter ut fra sagaene, og det er vanskelig å se noen grunn til at disse skulle være fordreide. Uansett sier opplysningene noe om holdningene til de ulike forholdene som kan være minst like viktig for oppgaven.

1.5.1. utfordringer ved kildene

Den største utfordringen knyttet til min problemstilling har vært å i det hele tatt finne kilder som sier noe om levevilkår og tiltak for å forbedre disse. «Argumentum e silentio», eller slutning fra taushet, kan se ut til å ha preget forskningen på middelalderbyenes levevilkår, bevisst eller ubevisst. Slutning fra taushet innebærer at dersom man ikke finner spor av et fenomen så regner man heller ikke med at det fantes.²⁶ Slik slutning kan være problematisk

²² S. Bagge, K. Helle og S. H. Smedsdal (utg.), *Norske middelalderdokumenter*, Bergen 1973

²³ O. G. Moseng, E. Opsahl, G. I. Pettersen og E. Sandmo, *Norsk historie I. 750-1537*, Oslo 2007: 27

²⁴ Andresen m.fl. 2015: 68

²⁵ Moseng m.fl. 2007: 112

²⁶ Kjeldstadli 1999: 212

fordi et fenomen kan ha eksistert uten å ha satt spor etter seg. På en annen side skal man også være forsiktig med å anta eller hevde for mye om fenomener som ikke finnes i kildene. Kreativitet i møte med tomrommene gjør at man kan komme på villspor. Man må være svært forsiktig og reflektere grundig rundt hvor sannsynlig det er at fenomenet kan ha eksistert uten å ha satt spor. I slike tilfeller kan arkeologiske kilder ofte være et verdifullt supplement.

Som tidligere beskrevet har den sparsomme kildesituasjonen ført til at jeg til tider har benyttet meg av retrospektiv metode. I oppgaven benytter jeg meg av kongelig lovgivning og lokale bestemmelser fra sent 1500-tall for å slutte tilbake til senmiddelalderen. I følge Kjeldstadli må to forutsetninger oppfylles for å bruke retrospeksjon. Man må ha et godt materiale for tidspunktet en slutter fra, og metoden kan ikke anvendes ved enkeltbegivenheter, men må knytte seg til strukturer eller institusjoner som er forholdsvis stabile eller som endrer seg etter et mønster som er kjent.²⁷ Både kongemakten og byforvaltningen er strukturer som vi kjenner utviklingsforløpet til. I tillegg er den kongelige lovgivningen og bestemmelsene fra slutten av 1500-tallet godt kjent materiale. Jeg mener derfor at forutsetningene er oppfylt for å kunne benytte retrospektiv metode.

Det lille som finnes av relevante kilder kommer hovedsakelig fra kongemakten eller kirken, og man får mindre innblikk i handling fra både byforvaltning og allmuen. Opplysninger eller hypoteser om tiltak på lokalt nivå må dermed utledes indirekte fra skriftlige kilder og arkeologiske funn. De normative kildene, altså lovgivningen og bestemmelsene, skaper i tillegg et problem i forbindelse med at praksis ikke alltid stemte overens med instruksene. En lovgivning ble ikke nødvendigvis fulgt og dermed sier ikke kilden noe videre om hvordan situasjonen faktisk utviklet seg. Imidlertid er jeg i oppgaven først og fremst interessert i tiltakene i seg selv fordi de sier noe om intensjoner og bevissthet.

En annen utfordring er at kilder som sier noe om handling knyttet til levevilkår finnes for andre norske byer, men ikke Oslo. Særlig er Bergen fremtredende i dette henseende, noe som er forståelig med tanke på byens størrelse. Samtidig som kildemangelen kan skape utfordringer, kan kunnskapen om lignende byer utnyttes til å anta noe om Oslo. Dersom man kan argumentere for at forholdene var nokså like kan kildene fra de andre byene være relevante for Oslo. Faren er at man overfører trekk mellom enheter som man synes likner, men som i realiteten er så ulike at slutningen er ugyldig.²⁸ Dette vil føre til at man konstruerer fortida, snarere enn at man rekonstruerer den. I oppgaven vil jeg ta utgangspunkt i at bestemmelser og tiltak i de andre norske byene har en overføringsverdi til Oslo. Det var få byer i Norge, og sett

²⁷ Kjeldstadli 1999: 213

²⁸ Kjeldstadli 1999: 212

bort fra Bergens størrelse lignet Oslo de andre byene både i funksjon og antall mennesker. Det er derfor grunn til å tro at de må ha møtt på de samme utfordringene knyttet til levevilkår. Til tross for at bestemmelser kunne bli utstedt i én av byene først, har mye av lovgivning jeg har sett på blitt gjort gjeldende for alle de norske byene. I tillegg var Byloven den mest sentrale lovgivningen og denne var felles for alle de norske byene. Kongens fremtredende rolle i lovgivningen indikerer også at forholdene ikke kan ha vært så forskjellige i byene. I tillegg har kontakten mellom byene vært stor, og det er grunn til å tro at de har tilpasset seg etter hverandre.

En lignende utfordring oppstår der lovgivning eller kilder i forbindelse med levevilkår finnes for byer i Sverige og Danmark, men ikke for norske byer. Igjen er faren stor for at man trekker ugyldige slutninger. For eksempel hadde Sverige og Danmark langt flere, men ikke større, byer enn Norge i middelalderen, noe som kan ha skapt et større og annet behov for bylovgivning.²⁹ Likevel vil jeg mene at også funn i svenske og danske byer har overføringsverdi til Oslo. Byene var en del av en felles nordisk kultur, og den generelle byutviklingen, byfunksjonene og levevilkårene i byene ser ut til å ha delt mange fellestrekk.³⁰ Mellom 1240 og 1350 fikk også alle landene generelle eller spesielle bylover som tyder på en lignende politisk tanke og praksis. Å bruke forhold i byer fra Sverige og Danmark for å belyse situasjonen i Oslo må selvfølgelig gjøres med forbehold. Til tross for at man ikke kan trekke tydelige konklusjoner, kan likevel diskusjonen gi rom for nye tolkninger.

1.5.2. Komparativ metode

I tillegg til å trekke linjer mellom kilder fra ulike byer, har jeg vært nødt til å benytte meg av sammenligning i noen grad. Komparasjonen har særlig kommet til uttrykk der jeg har analysert de norske kildene i lys av Rawcliffes bok om engelske middelalderbyer. Komparativ metode innebærer å holde minst to forskjellige enheter av samme type opp mot hverandre, som for eksempel to ulike historiske utviklingsforløp.³¹ Fordelene med den komparative metoden er at den gjør det mulig å identifisere enkelthetene som er tilstede ved ulike hendelser. Mens mange benytter seg av sammenligning for å finne forskjeller, kan man like gjerne bruke metoden for å finne likheter og det som er felles for enhetene man studerer. I komparativ metode kan man

²⁹ K. Helle, *Under kirke og kongemakt 1130-1350*, bd. 3 i K. Helle (Red.), *Aschehougs Norgeshistorie*, Oslo 1995: 87

³⁰ Helle 2006; H. K. Kristensen og B. Paulsen, *Danmarks byer i middelalderen*, Aarhus 2016; H. Andersson, *Medeltida urbanisering - uppsatser 1972-2015*, Lund 2017

³¹ Kjeldstadli 1999: 265

teste årsaksforklaringer, altså hvorfor noe skjedde. Man kan også benytte komparasjonen heuristisk der målet blir å finne ut noe å forklare, ikke å vise at forklaringen er god.³²

I arbeidet med kilder om de norske byene og boka til Rawcliffe oppdaget jeg lovgivning og tiltak fra de to landene som lignet. Den mye bedre kildesituasjonen i England gjør at Rawcliffe med større tyngde i kildene kan drøfte bakgrunnen for lovgivningene og tiltakene. I Norge er det slik at kildene som faktisk sier noe om bestemmelser knyttet til levevilkår gjerne er sparsomme i den forstand at de sier lite om bakgrunnen for bestemmelsen eller lovgivningen. Formålet er å sammenligne to lignende fenomener for å identifisere de bakenforliggende motivene. Jeg benytter meg av Rawcliffes tolkninger og engelske kilder som sier noe om lovgivning, tiltak eller arkeologiske funn for å teste årsaksforklaringen om at en lignende hensikt kan ha ligget bak lignende kilder i Norge.

Videre krever komparasjon at man reflekterer over utvalget av studieobjekter. En forutsetning for at man kan gjøre en sammenligning er at enhetene man studerer faktisk kan og bør sammenlignes.³³ For eksempel må man vurdere hvorvidt byer av høyst ulik størrelse kan sies å være like nok til at sammenligninger for å forklare blir gyldige. Et annet kriterium for at to enheter kan sammenlignes kan være at objektene har et visst systematisk preg, en indre orden eller en struktur.³⁴ Sammenligningen jeg foretar i oppgaven er mellom lovgivning og tiltak i norske og engelske byer. Byer anses gjerne for å være sammenlignbare enheter da de har grunnleggende like trekk. Likevel var de norske og engelske byene svært ulike i antall og størrelse, noe som for eksempel kan ha ført til en mer omfattende lovgivning og flere tiltak i de engelske byene. Forskjellen gjør at jeg må være forsiktig med å konkludere der det mangler lovgivning for Oslo. Imidlertid er det først og fremst lignende lovgivning i de ulike landene jeg undersøker, og jeg anser det sannsynlig at denne kan ha hatt samme eller lignende bakenforliggende motiver. I både engelske og norske byer var befolkningstettheten høy og klimaet stort sett likt, så det er sannsynlig at de har møtt på lignende utfordringer i forbindelse med boforhold, avfallstømming og spredning av sykdommer. Bybefolkningene trengte i stor grad en ekstern mattilførsel, så innbyggerne i både engelske og norske byer var avhengig av en regulering av mathandelen. I tillegg var engelske og norske byer fra samme del av Europa, og del av et nordeuropeisk, vestlig kristent kulturfellesskap. Dette kan også ha hatt innvirkning på for eksempel kongens og kirkens rolle i forbedringen av levevilkårene til landets innbyggere.

³² Kjeldstadli 1999: 264

³³ K. Kjeldstadli, Nyttens av å sammenligne, *Tidsskrift for samfunnsforskning* 29, 1988: 440

³⁴ Kjeldstadli 1988: 440

1.5.3. Metodiske overveielser

For å kunne si noe om hvordan middelaldermenneskene arbeidet for bedre levevilkår, og om tiltakene kan gjenspeile et slikt arbeid, må jeg til en viss grad forsøke å trenge inn i hensikten hos de handlende, og tolke meningene som ligger bak tiltakene. Slik forstående og innlevende virksomhet kalles hermeneutikk.³⁵ I hermeneutikken rettes et søkelys mot meg som forsker fordi det er forskeren som blir sentral når man skal fortolke mening og hensikt. En viktig grunntanke innenfor hermeneutikken er at vi ikke møter verden forutsetningsløst, men at vi har en forståelseshorisont som består av alle holdninger og oppfatninger vi har, både bevisste og ubevisste.³⁶ Målet er å oppnå forståelse av noe, men som en forutsetning for å oppnå forståelse ligger forståelseshorisonten. Mens forståelseshorisonten er totaliteten av alle oppfatninger og holdninger vi har, har vi også en førforståelse. Førforståelsen er de forventninger vi har til et bestemt objekt før vi har undersøkt det.³⁷

På samme måte som middelalderforskere før meg har gått inn med sin forståelseshorisont, gjør jeg det samme. Ved å være bevisst dette kan jeg reflektere rundt hva forståelseshorisonten kan gjøre med forskningsarbeidet mitt. Fordi jeg går inn i oppgaven med en bestemt innfallsvinkel der jeg ønsker å nyansere den tradisjonelle oppfatningen av middelalderbyene, er jeg nødt til å ha en refleksiv holdning til forskningsarbeidet. Refleksivitet innebærer at forskeren evner å se betydningen av sin egen rolle i samhandling med de empiriske dataene og den førforståelsen som forskeren bringer med seg inn i arbeidet.³⁸ Hvis man ikke er bevisst sin egen påvirkning på forskningsprosessen står man i fare for å overfortolke og vri på kildene for å få de til å passe med sin innfallsvinkel. Ved å ha en refleksiv holdning kan jeg snarere forsøke etter beste evne ikke å la mine egne verdier og interesser få forme forskningen i for stor grad. Det kan være en stor fordel å gå inn i et forskningsarbeid med en bestemt innfallsvinkel. Dersom denne i tillegg skiller seg fra innfallsvinkelen til andre forskere, får man mulighet til å tolke kildene på en annen måte enn tidligere, som igjen kan nyansere forskningen på feltet.

³⁵ Kjeldstadli 1999: 122

³⁶ Store Norske Leksikon, *Forståelse*, 2017, <https://snl.no/forst%C3%A5else> [Hentet 23.4.2018]

³⁷ H. Bondevik og I. Bostad, *Tenkepauser. Filosofi og vitenskapsteori*, Oslo 2003: 294

³⁸ De nasjonale forskningsetiske komiteene, 5. *Forskerrollen*, 2010, <https://www.etikkom.no/forskningsetiske-retningslinjer/Medisin-og-helse/Kvalitativ-forskning/5-Forskerrollen/> [Hentet 23.4.2018]

2. Oslo i middelalderen

Som beskrevet er det allmenne europeiske bildet av middelalderbyene dystert. Oslo omfattes av dette bildet. Forventet levealder var skremmende lav etter moderne målestokk, og ble særlig trukket nedover av svært omfattende spedbarnsdødelighet og fortsatt høy dødelighet i barne- og ungdomsårene.³⁹ Epidemiske sykdommer hadde en tendens til å angripe byer heller enn landsbygder, og dermed forårsake høyere dødsrater. De fattige var mest sårbare fordi de bodde tett, mens de rike ofte hadde residenser utenfor byen som de kunne reise til ved store epidemier.⁴⁰ Ved undersøkelser av latriner og gjødsel er det funnet at bymenneskene må ha vært angrepet av innvollsormer som kan ha skapt stort ubehag og i verste fall død. Det er blitt hevdet at høy befolkningstetthet, dyr i byen samt handel og håndverk med organisk materiale må ha skapt problemer knyttet til avfallshåndtering. Latriner skal ha ligget åpne og avføring skal ha rent i åpne avløp: «[...] which had a tendency to leak.»⁴¹ Dynger med gjødsel skal ha ligget i gatene, og vannforsyninger skal ha blitt forurenset av avfall, og luften vært fylt av røyk og vond lukt.⁴²

2.1. Byens plassering og funksjon

Middelalderens Oslo lå på østsiden av en liten fjordarm innerst i Oslofjorden, kalt Bjørvika. Det tidligst bebyggede og senere sentrale området i byen lå på neset mellom fjorden og utløpet til Alnaelven.⁴³ Det er dette som i dag kalles Gamlebyen. Også på sørsiden av Alnaelven, i området mellom elven og Ekebergåsen, må det i høy- og senmiddelalderen ha vært noe bebyggelse. Den nordlige grensen for byen gikk omtrent ved Hovinbekken. Oslo eksisterte som by frem til 1624 da hele bebyggelsen ble ødelagt i en voldsom brann. Etter brannen ble den nye byen anlagt på andre siden av Bjørvika, i området nordøst for Akershus festning. Grunnleggeren av den nye byen var kong Kristian 4., og byen fikk navnet Christiania.⁴⁴

Det var få og små byer i Norge i middelalderen. Man regner med at Oslo og Nidaros kan ha hatt rundt 3000 innbyggere rundt år 1300. Bergen var desidert størst med et folketall som, i følge historiker Knut Helle, kan ha nærmet seg 10 000 i første halvdel av 1300-tallet. I

³⁹ Helle 2006: 109

⁴⁰ C. Dyer, *Standards of living in the later Middle Ages. Social change in England c. 1200-1520*, Cambridge 1989: 192

⁴¹ Dyer 1989: 189

⁴² Dyer 1989: 189

⁴³ H. Lidén, Stratigrafisk-topografisk beskrivelse av feltet «Mindets tomt», i Lidén m.fl., *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. bd. 1*, Oslo 1977: 11

⁴⁴ Lidén 1977: 11

Tønsberg kan det ha bodd omtrent 1500.⁴⁵ I tillegg fantes det noen flere byer hvor innbyggertallet ikke kan ha vært mer enn tresifret. Oslo var således en av få, relativt store byer i Norge i høy- og senmiddelalderen.

Fra 1100-tallet var Oslo et administrativt sentrum for kongemakten, med et geografisk avgrenset ansvarsområde, og der kongens kontroll med ombudsmennene ble styrket.⁴⁶ På samme tid ble Oslo også et religiøst sentrum for hele Østlandet.⁴⁷ Ikke bare tiltrakk dette masse folk til Oslo, men det innebar også at en del av kongemaktens og kirkens inntekter fra bøndene (oppebørsel) ble samlet her. Fra kong Håkon 5.s regjeringstid på starten av 1300-tallet økte Oslos betydning som kongelig forvaltnings- og residensby.⁴⁸

Økende vareomsetning bidro til veksten i de norske byene. For Oslo, som var en utpreget oppebørselby, ble nok lokal- og regionalhandel mellom by og omland svært viktig.⁴⁹ Oslo lå i utkanten av handelsoppblomstringen i høymiddelalderen, og handelen foregikk i første rekke ved at man byttet oppebørselvarer i utenlandske eller innenlandske varer man hadde mer behov for.⁵⁰ Imidlertid ble det også drevet fjernhandel fra Oslo. Særlig kjøpmenn fra Rostock knyttet Oslo til det internasjonale varebyttet. Oslo hadde tyske vintersittere, og det ble utviklet mindre hanseatiske handelsstasjoner i Oslo.⁵¹ Handel var gjerne kombinert med håndverk, og byene trakk til seg håndverkere. Den økte kontakten med utlandet brakte med seg fremmede varer, samt nye ideer og praksiser. Utviklingen av bystyringen i Oslo kan antas å være et resultat av denne kontakten.

2.2. Bystyring

Byene krevde en annen styring enn bygdene på grunn av den sammensatte befolkningen, den tettere bebyggelsen og mye variert virksomhet. Sannsynligvis fantes det en egen byrett allerede fra 1000-tallet i Bergen og Trondheim, men fra 1270-årene ble Landsloven og Byloven de viktigste rettskildene for bygdene og byene i Norge, inkludert Oslo.⁵² For å håndheve rett i byen fantes egne domstoler og tjenestemenn. Disse organene tok seg også av byforvaltningen og de politiske avgjørelsene det var rom for å ta i bysamfunnet innenfor rammene kongemakten

⁴⁵ Helle 2006: 110

⁴⁶ Nedkvitne og Norseng 2000: 136

⁴⁷ Nedkvitne og Norseng 2000: 63

⁴⁸ E. Opsahl, Hvorfor er ikke Håkon 6.s gravsted avmerket i ruinen av Mariakirken? – Oslo som kongelig residens- og forvaltningsby på 1300-tallet. I L. B. Johansen (Red.), *En aktivist for middelalderbyen Oslo*, 2015: 158

⁴⁹ Helle 2006: 83

⁵⁰ Nedkvitne og Norseng 2000: 201

⁵¹ Helle 2006: 86

⁵² Helle 2006: 114

fastsatte. Fordi rettshåndheving, administrasjon og politiske avgjørelser gled over i hverandre og det var de samme organene som virket på alle feltene i byen, er det nærliggende å kalle organene under det felles begrepet bystyring.⁵³

Bystyringen utviklet seg gjennom middelalderen. Fra byens eldste tid hadde særlig gjaldkeren en viktig rolle, og under hans ledelse ble de husfaste menn trukket inn i ulike oppgaver. Da Byloven ble vedtatt var flere organer kommet til. Ved siden av gjaldkeren opptrådte også sysselmanen og lagmannen som kongens tjenestemenn. Også rådmenn begynte å virke i bystyringen som de fremste representantene for bysamfunnet selv. Gjaldkeren, sysselmanen og lagmannen knyttes til mange oppgaver i Byloven, og nevnes flere ganger i forbindelse med oppfølging av bybefolkningens ansvarsoppgaver. Lagmannen representerte kongen som dommer, men fremfor alt var hans oppgave å lede og peke ut menn til byrådet, også i andre funksjoner enn den dømmende.⁵⁴

Rådmennene fikk økt betydning i bystyringen. Byrådet var en institusjon som kom til norske byer etter påvirkning fra utlandet, etter vanlig oppfatning fra Lübeck og andre tyske byer der rådsforfatningen slo gjennom rundt 1200.⁵⁵ Rådmenn er først nevnt i Bergen fra 1290-årene, og for Oslo fra senest 1358. Byrådet ser ut til å ha blitt innarbeidet i Oslo sammen med byprivilegier som kom i 1346. Rådmennene hadde frem til midten av 1300-tallet hatt begrenset innflytelse på domsavgjørelsene, men ble i senmiddelalderen fastere innarbeidet i rettsapparatet. Rådmennenes hovedoppgave var etter Byloven å fungere som domstol under lagmannens ledelse.⁵⁶ I tillegg hadde byrådet administrative oppgaver. De var deltakere på bymøtet og etter en rettarbot fra 1320 ble de også tillagt en ledende rolle i utformingen av byvedtekter.

Kongedømmet stod bak utviklingen av den norske bystyringen i middelalderen; det mobiliserte i økende grad de ledende menn i byen til lokal selvforvaltning under ledelse av sine lokale tjenestemenn.⁵⁷ Rådmennene er det fremste eksempelet på dette. Men også aktiviseringen av de husfaste menn som deltakere på bymøter og i andre rettslige sammenhenger var viktig. De ble pålagt oppgaver som gjorde dem til myndighetenes forlengede arm. Som gårdsforstandere hadde de særlig ansvar for folk de hadde boende i husene sine, og skulle garantere for dem i økonomiske tvister. De var ansvarlig for blant annet fattiglegdordningen, en del av utstyret til byens leidangsskip, brannvern og betaling av gårdens

⁵³ Helle 2006: 114

⁵⁴ Helle 2006: 115

⁵⁵ Helle 2006: 116

⁵⁶ Nedkvitne og Norseng 2000: 248-249

⁵⁷ Helle 2006: 117

del til den nattlige vektertjenesten. Gjaldkeren, sysselmannen og lagmannen nevnes i lovgivningen i forbindelse med oppfølging av bybefolkningens ansvarsoppgaver

I løpet av senmiddelalderen ble de husfaste menn avløst av en stand av borgere. Borgerne hadde del i byens privilegier og skilte seg ikke ut gjennom sitt forhold til fast eiendom, men gjennom sin rett til å drive selvstendig bynæring i handel, sjøfart og håndverk. Borgere i denne forstand er først omtalt i Tønsberg og Oslo, og borgerbetegnelsen hadde mellomnedertysk opphav og hang nok sammen med byenes hanseatiske forbindelser.⁵⁸ I senmiddelalderens byforvaltning hadde bare borgerne fulle plikter og rettigheter, på linje med de husfaste menn tidligere. De skulle være med på bymøter og kunne sverges inn som medlemmer av lagretten.

I senmiddelalderen fikk rådet et klarere og mer selvstendig ansvar for forskjellige sider ved bystyringen. For eksempel kom gjaldkeren under rådmennenes finansielle kontroll og skulle utnevnes av rådmennene og sysselmannens råd. Selv om byrådet i siste fase av senmiddelalderen ble styrket jevnt over som styringsorgan, sørget kongedømmet fortsatt for å holde en kontrollerende hånd over byene. Som et uttrykk for den sterke kongelige kontrollen var lagmannen leder for byrådets domsvirksomhet.⁵⁹ Men de mange administrative gjøremålene som lå hos byrådet skapte behov for egne ledere. Samtidig som byrådet utviklet seg mot en fast administrativ struktur i byforvaltningen, ble en eller to av dem fra 1400-tallet utnevnt til ledere for rådet. Lederne ble kalt borgermestere, og Oslo var først ute med utnevnelsen av to borgermestere i 1439. Dette skjedde etter mønster fra de tyske byene, der byrådene var mektige organer. Borgermestertittelen var sannsynligvis mest en ærestittel i begynnelsen, men som et uttrykk for de økende administrative oppgavene til byrådet overtok borgermestrene lederskapet i byrådet fremfor lagmannen.⁶⁰

Ut fra lovgivningen er det ingen tvil om at bystyringen hadde mange viktige oppgaver. Det kan se ut til at en del av oppgavene gikk ut på oppfølging og kontroll av at bybefolkningen utførte sine oppgaver tilfredsstillende. På denne måten kan byforvaltningen ha hatt en viktig rolle i å passe på at tiltak som kan ha vært knyttet til forbedring av levevilkår ble fulgt. Med tanke på at rådmennene hadde mulighet til å utforme byvedtekter og fikk et økt administrativt ansvar, kan det også tenkes at byforvaltningen innførte egne lokale tiltak eller bestemmelser som bidro til å forbedre levevilkårene i byene.

⁵⁸ Helle 2006: 137

⁵⁹ H. Bjørkvik, *Folketap og sammenbrudd 1350-1520*, bd. 4 i K. Helle (Red.), *Aschehougs Norgeshistorie*, Oslo 1996: 98

⁶⁰ Bjørkvik 1996: 99

2.3. Boforhold

Hvordan levde oslofolk i byen? En middelaldersk bygård hadde karakteristisk felles gårdsrom og gårdsport, mens antallet hus og størrelsen på tomten varierte. Rundt gårdsrommet lå laftede hus. De tidligste husene var enetasjes hus, og man regner med at rommene til et hushold derfor må ha ligget i ulike hus. På 1200-tallet ble det vanligere å samle rommene i fleretasjes bygninger. Et hushold hadde da kanskje en hovedbygning, men disponerte også rom i andre av gårdens hus. På 1300- og 1400-tallet var det vanlig med laftede hovedbygninger i flere etasjer.⁶¹ Stua lå alltid i øverste etasje. Dette hadde sammenheng med at det gjerne var her husets eneste ildsted fantes, og stua trengte derfor naturlig forbindelse til taket for røykavtrekk, i form av ljore i taket. Noen bygninger hadde i tillegg forstue i samme etasje som stua. Her kom døra inn fra svalen, som var der trappa kom opp utvendig. Kleven, som var et mindre rom brukt til sovekammer, kunne også ligge i samme etasje som stua. Her var det vanlig at husbondsfolket sov. Trevet var en slags hems oppunder taket som ble brukt til soveplass. På trevet og på benkene i stua sov barna og tjenestefolkene. Disse rommene ga mange nok sengeplasser til husholdet, og fordelten med å ha alle soveplassene i samme etasje var at ildstedet i stua også varmet opp soverommene.⁶² De fleste bygårder hadde boder som lå i første etasje. Bodene var lagerrom for kjøpmennene og jordeierne, og verksted for håndverkerne.⁶³ Noen hus hadde også loft. I treetasjes hus lå disse i andre etasje. Loftet ble gjerne brukt som gjesterom, og var derfor ikke i daglig bruk. De fleste husholdene hadde ikke egne avtreder, og har nok derfor benyttet seg av bekvemmeligheter felles for hele gården.

Helle hevder at folk bodde tett på hverandre i byhusholdene i middelalderen, både ved daglig opphold innendørs, ved sosialt samvær om kveldene og når de sov.⁶⁴ Videre hevder han at: «I de store dobbeltgårdene på Bryggen i Bergen kunne nok to- tre hundre mennesker holde til mot slutten av høymiddelalderen.»⁶⁵ Til tross for at dette kan ha vært tilfellet, ser det ut til å være blant de tetteste forhold man kunne bo under i de norske middelalderbyene. Bergen hadde langt flere innbyggere enn de andre byene, og Bergen ble mye tettere bebygd enn Oslo.⁶⁶ For å kunne si noe om botettheten må man undersøke hvor mange personer som bodde i hvert hushold, og hvor stor plass de hadde i bygårdene.

⁶¹ Nedkvitne og Norseng 2000: 206

⁶² Nedkvitne og Norseng 2000: 206, 207

⁶³ Nedkvitne og Norseng 2000: 207

⁶⁴ Helle 2006: 112

⁶⁵ Helle 2006: 112

⁶⁶ K. Lunden, *Norge under Sverreætten. 1177-1319 Høymiddelalder*, bd. 3 i K. Mykland (Red.), *Cappelens Norgeshistorie*, Oslo 1976: 321

Mange av bygårdene var dobbeltgårder som var delt i en nordre og søndre del, eller øvre og nedre del. Opprinnelig hadde nok hele gården hatt én eier, men fra 1300- og 1400-tallet var det gjerne forskjellige eiere for de to halvdelene. Da de i mellomeuropeiske byer hadde hushold på i gjennomsnitt fire personer, er det ingen grunn til å tro at de i Oslo var større eller mindre.⁶⁷ I tillegg hadde mange hushold losjerende som bodde hos dem. Det kan derfor i en enkeltgård ha bodd i overkant av åtte personer, og i en dobbeltgård i overkant av 16 personer.

Nedkvitne drøfter hvor store stuene kan ha vært, og benytter seg blant annet av arkeologiske utgravninger for å undersøke dette. Utgravde enetasjes stuebygninger i Oslo var mellom 22 og 55 kvadratmeter, med et gjennomsnitt på 34-40 kvadratmeter.⁶⁸ Dette var samme boligflate som de fleste bønder hadde. Nedkvitne beskriver også syv bevarte middelalderske stuebygninger fra hele landet, som viste seg å ha en gjennomsnittlig grunnflate på 46 kvadratmeter. I europeisk sammenheng var dette normalt for middels velstående byfolk.⁶⁹ Noen hushold disponerte i tillegg loft, som i treetasjes hus må ha hatt samme flateinnhold som stua da loftet lå i etasjen under. Det gir en samlet boligflate på 70 – 80 kvadratmeter.

Sammenlignet med samtidige europeiske og moderne norske forhold kan man dermed ikke si at middelalderens oslofolk, i alle fall ikke folk fra de øvre sosiale sjiktene og sannsynligvis mellomsjiktet, bodde spesielt trangt. Dette burde heller ikke være overraskende da det, i alle fall i tidlig middelalder, var nok av områder å bygge på, mye tømmer i skogene rundt byen, og relativt enkle laftehus som familier sannsynligvis kan ha klart å sette opp selv.⁷⁰ Det er likevel viktig å presisere at boligforholdene må ha vært svært varierte. Folk fra de lavere sjiktene har nok hatt trangere og dårligere boforhold, og kanskje ikke hatt boliger som har gitt godt vern mot klimaet.⁷¹ Likevel, ved å se på både diplomer og utgravninger fra Oslo, kan vi kanskje regne med at mange osloborgere har hatt relativt gode boforhold, sett ut fra datidens standard.

2.4. Personlig hygiene

Den personlige hygien i middelalderbyene har, som beskrevet, blitt ansett for å være dårlig. Man har tenkt seg at menneskene sjeldent vasket kropp og klær, og at lus og lopper var en naturlig del av hverdagen til innbyggerne. Som Ladurie skriver i boka *Montaillou*: «Det är inte

⁶⁷ Nedkvitne og Norseng 2000: 206

⁶⁸ Nedkvitne og Norseng 2000: 208

⁶⁹ Nedkvitne og Norseng 2000: 208

⁷⁰ Nedkvitne og Norseng 2000: 208

⁷¹ Helle 2006: 112

særskilt förvånande i denna occitanske kultur där lillfingret hette *tur-poux* (lUSDödaren).»⁷² Det tradisjonelle bildet henger trolig sammen med den svake kildesituasjonen rundt personlig hygiene. Det finnes likevel indikasjoner i kildematerialet på at bybefolkningen hadde et bevisst forhold til renslighet knyttet til kroppshygiene og latrinebesøk. Badstuer ble relativt vanlig i middelalderen, og det er kanskje badstuene som gir mest innsikt i folks renslighetsforhold. Badstuene nevnes blant annet i Magnus Lagabøtes bylov, sannsynligvis i forbindelse med brannfare: «Alle badstuer og bakerovner og smieboder skal eierne flytte ut av vor by og sette dem der hvor gjaldkeren og raadmændene ser at de kan staa, med kongens raad.»⁷³ Badstubading var utbredt i norske middelalderbyer og ser ut til å ha hatt flere funksjoner. Folk gikk i badstu for renslighetens skyld, men også for sosialt samvær, og i høy- og senmiddelalderen ble det servert øl i badstuene.⁷⁴ Kvinner og menn gikk sammen i badstue, noe blant annet Absalon Pederssøn Beyer har skrevet om i sin dagbok fra 1564.⁷⁵ Ved badstuene arbeidet badekoner. De hjalp trolig til med å vaske folk etter badet, og pisket dem kanskje med bjørkeris eller urtekvaster mens de badet.⁷⁶ I byvedtektene for Bergen i 1282 nevnes badekonene, og hvordan de skulle ta halvårsbetaling på en halv øre.⁷⁷ En halv øre må ha vært en rimelig pris for mange, og det faktum at de skulle ha halvårsbetalt gjenspeiler kanskje hvor utbredt badstubading var. Fellesbadstuer ble stengt på begynnelsen av 1500-tallet fordi badstuene ble farlige smittesteder for den nye sykdommen syfilis som var kommet til Danmark og som herfra spredte seg til de andre nordiske landene.⁷⁸

Flere forhold i tillegg til badstuene tyder på at bad og renslighet var alminnelig i middelalderen. Navnet på ukedagen «laugardagr», som betyr «vaskedag» tyder i seg selv på at man hadde faste dager man knyttet til vasking. I følge Frostatingsloven var vaskefat en fast del av en datters morsarv.⁷⁹ Også eddadiktning og sagalitteratur sier noe om folks personlige hygiene. I *Håvamål* står det at man vasket hender før måltider. «Vatn og handkle – og vennlige ord – trenger mannen før måltid.»⁸⁰ I *Sturlunga saga* står det om kong Håkon Håkonsson at han: «[...] stod foran bordet og vaskede sig [...]», og at de andre som skulle spise gjorde det samme.⁸¹ Også *Kongespeilet* omtaler håndvask i forbindelse med måltid: «To

⁷² E. Ladurie, *Montaillou. En fransk by 1294-1324*, Stockholm 1982: 28

⁷³ A. Taranger (utg.), *Magnus Lagabøters Bylov*, Kristiania 1923: 31

⁷⁴ Helle 1982: 437

⁷⁵ R. Iversen (utg.), *Absalon Pederssøn dagbok og oration om mester Geble*, Bergen 1963: 64

⁷⁶ Helle 1982: 437

⁷⁷ Bagge m.fl. 1973: 176

⁷⁸ KLN 7: 195

⁷⁹ J. Hagland og J. Sandnes (overs. og innl.), *Frostatingslova*, Oslo 1994: 140

⁸⁰ L. Holm-Olsen, *Håvamål*, Oslo 1993: 4

⁸¹ K. Kålund (overs.), *Sturlunga saga*, København og Kristiania 1904: 315

og to samsetesmenn bør gå sammen for å vaske seg hvor det så enn skjer, ute eller inne, og så siden gå til bords».⁸² Det virker også som at man vasket seg etter måltidet, noe som virker nærliggende ettersom man spiste med hendene: «Da de var mætte, bar kvinder af bordene, og der blev baaret ind haandtvæt [vaskefat]».⁸³ Trolig var det også vanlig å vaske seg utenom måltidene. I Kormaks saga står det: «Um morgonen daa Kormak reis upp, gjekk han til ei vatstro og tvo seg [...]».⁸⁴

Ved latrinebesøk antar man at folk brukte mose, og i noen tilfeller tekstiler, som tørk. Mose er funnet i latriner fra utgravningsområder fra Gamlebyen i Oslo, og i yngre latriner er det funnet tekstilbiter. Man kjenner til at tekstiler ble benyttet til formålet av velstående folk i Europa allerede på 900-tallet.⁸⁵ Noen av de yngre latrinene ser også ut til å ha blitt behandlet med kalk for å framskynde forråtnelsesprosessen. Kalk, men også mose, kan ha dempet lukten fra latrinen.⁸⁶

⁸² A. W. Brøgger (overs.), *Kongespeilet*, Oslo 2000: 109

⁸³ K. L. Sommerfelt (overs.), *Njaals saga*, Kristiania 1871: 258

⁸⁴ E. Lehmann (overs.), *Kormaks Saga*, Bergen 1984: 21

⁸⁵ Griffin 1988: 97

⁸⁶ Griffin 1988: 97

3. Middellalderens helseoppfatninger

For å gi en ramme rundt de ulike initiativene og tiltakene som blir sett på i denne oppgaven er det først nødvendig kort å beskrive de ulike helseoppfatningene i middelalderen. Fortidens oppfatninger av helse og sykdom var annerledes enn dagens kunnskap om biomedisin. Ved å løsrive seg fra vår moderne helseforståelse, og heller undersøke kildene ut fra middelalderens helseoppfatninger, kan det bli enklere å identifisere mer handling og flere tiltak knyttet til levevilkår.

3.1. Humoralpatologi

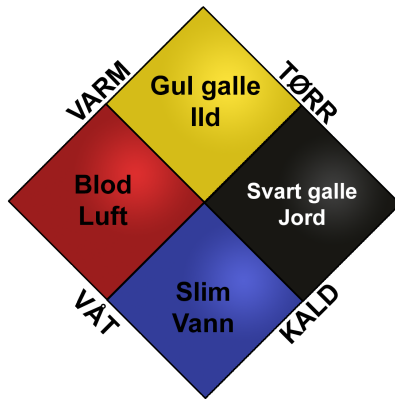
Humoralpatologi er en medisinsk teori som dominerte synet på sykdom og sykdomsbekjempelse i Europa fra ca. 500 år før Kristus og frem til den moderne medisinvitenskapens gjennombrudd på 1800-tallet. Teorien er ikke en samling logiske tanker utformet av én person, men en samling av relaterte ideer, formulert av ulike personer og miljøer fra forskjellige steder og perioder.⁸⁷ Sentrale teoretikere var Hippokrates og flere arabisk-islamske medisinere.

Humoralpatologien var erfaringsbasert, men også filosofisk fundert. Kunnskapssystemet innebar en oppfatning av at sykdom skyldtes naturlige, forklarlige og forståelige årsaker. Kjernen i humoralpatologisk medisin var troen på at det eksisterte en sammenheng mellom universets makrokosmos og den individuelle kroppens mikrokosmos.⁸⁸ Begge kosmosene skal ha vært dannet av de samme grunnstoffene og derfor styrt av de samme lovene. Makrokosmos bestod av fire elementer; ild, vann, luft og jord. Akkurat som disse var bestanddelene i naturen, var de representert i menneskekroppen ved de fire kroppsvæskene (humorene) blod (luft), svart galle (jord), gul galle (ild) og slim (vann).⁸⁹ Kroppsvæskene korresponderte med egenskaper i dimensjonene kald-varm og tørr-våt. Eksempelvis ble ild og dens korresponderende væske gul galle, karakterisert som varm og tørr.

⁸⁷ S. Carstens, Humoralpatologisk medisin, *Michael* 11, 2014: 102

⁸⁸ Carstens 2014: 103

⁸⁹ Carstens 2014: 104

Figur 1: De fire væskene (humorene) og deres korresponderende elementer og egenskaper tørr, våt, varm og kald.⁹⁰

Når de fire væskene var i balanse ble kroppen ansett for å være frisk. Balansen ble betegnet som eukrasi. Ubalanse mellom kroppsvæskene resulterte i sykdom. På denne måten ble sykdom individuell, og hver enkelt pasient måtte derfor behandles individuelt. Sykdomsårsaken mente man at fantes i omgivelsene. Levekårene til et individ kunne opprettholde eller forrykke humorenes balanse. Den greske legen Galen, som levde på 100-tallet e.kr. sammenfattet forestillingene om hva som skapte helse og sykdom til et samlet aksiom. Han hevdet at tre typer forhold hadde betydning for et individs eukrasi: naturlige, kontranaturlige og ikke-naturlige.⁹¹ Det var de ikke-naturlige forholdene som var de viktigste for individene, ettersom denne gruppen kunne balanseres og påvirkes. En dårlig regulert livsstil med for mye eller for lite mat, drikke, hete, kulde, sekresjon, aktivitet og søvn kunne skape ubalanse. Også kvaliteten på luft, bolig og mat var viktig for humoral likevekt.

Sykdommen, eller opplevelsen av ubehag hos den syke, skal ha vært et resultat av kroppens anstrengelser for å gjenopprette væskebalanse.⁹² Den viktigste behandlingen ble derfor å forsterke kroppens egne reaksjoner. Dersom den syke for eksempel svettet eller kastet opp, skulle man stimulere dette videre ved å hjelpe til med å «tappe» de forurensede eller overflødige væskene. Behandlingen kunne dermed bestå av stimulering av blødning (årelating), oppkast, svette eller avføring. Dersom man hadde for mye av en væske kunne man innta midler som behandlet og reduserte humoren som var i overskudd, og som dermed virket balanserende på kroppsvæskene. Planter, frukt og grønnsaker ble klassifisert med samme egenskaper som væskene, altså som tørre, våte, varme og kalde. Avhengig av hvilken væske som var overflødig

⁹⁰ Current Science Review, *Digital Pathology*, 2015, <http://www.currentsciencereview.org/digital-pathology/> [Hentet 16.4.2018]

⁹¹ Carstens 2014: 106

⁹² M. Harrison, *Disease and the modern world*, Cambridge 2004: 18

ble sykdommene også karakterisert som tørre, våte, varme eller kalde. Behandlingen gikk ut på å tilføre medisiner med motsatte egenskaper for å gjenvinne balanse.⁹³ Fiol ble for eksempel klassifisert som våt og kald, og kunne hjelpe mot sykdommer som ble betegnet som varme og tørre. Oppfatningene kan indikere mulige grunnlag for tiltak for å forbedre levevilkårene.

3.1.1. Smitteteori

Så lenge teorien forutsatte at sykdom i utgangspunktet kunne oppstå spontant og var individuell var man logisk nok ikke særlig opptatt av hvordan sykdom spredte seg. Det fantes imidlertid noen smitteteorier, og en av teoriene som ble videreutviklet i middelalderen hadde også røtter tilbake til antikken. Smitteteorien tilsa at visse sykdommer som kolera og kopper kunne være forårsaket av *miasme*. Miasmeteorien gikk ut på at miasme, som man så for seg som damp eller gass kjennetegnet ved ubehagelig lukt, førte til sykdom uavhengig av kroppsvæskenes interne relasjoner.⁹⁴ Miasme betyr egentlig forurensning, og beskrev altså en situasjon der luften ble ladet med sykdomsfremmede/utløsende materie.⁹⁵ Sykdommene som ble fremkalt ville i teorien ikke smitte fra menneske til menneske. Man tenkte seg heller at urene personer, eller personer som for eksempel var pestsyke, kunne «overføre» sykdommen til andre ved å forurense luften rundt seg.⁹⁶ Innenfor miasmeteorien trodde man også at mennesker var ulikt predisponert overfor visse sykdommer, grunnet væskebalansen i kroppen. Mennesker med dominerende varme og fuktige kvaliteter var antatt mer utsatt for pest fordi deres åpne porer gjorde det enklere for miasmer å trenge gjennom.⁹⁷ Ideen fikk stor innflytelse i senmiddelalderen som en forklaring på hvorfor ikke alle ble smittet av pest.

Oppfatningen av at det fantes smittestoff som kunne formidles fra menneske til menneske tilskrives ofte renessanselegen Girolamo Fracastoro, som i 1546 publiserte en teori for epidemisk smitte. Han avviste ikke at ubalanse i kroppsvæskene var sykdomsårsak, men hevdet at det i tillegg eksisterte epidemiske sykdommer.⁹⁸ Disse kunne overføres mellom mennesker ved direkte kontakt. Han hevdet at de hadde *kontagiøs* karakter, som vil si at det kunne foregå transport av en type sykdomssporer fra ett individ til et annet, og at disse forårsaket sykdom.⁹⁹ Han blandet denne teorien sammen med den humoralpatologiske ved å

⁹³ K. Pape, *Sykdomsoppfatninger og helbredere i middelalderens Trondheim* (Mastergradsoppgave), Trondheim: NTNU 1997: 41

⁹⁴ Carstens 2014: 109

⁹⁵ Carstens 2014: 119

⁹⁶ Harrison 2004: 42

⁹⁷ Harrison 2004: 42

⁹⁸ Carstens 2014: 110

⁹⁹ Carstens 2014: 110

hevde at sporer for ulike sykdommer hadde ulikt slektskap til ulike væsker. Behandling av sykdommene innebar ikke nødvendigvis å gjenopprette kroppslig ubalanse, men å ødelegge eller utstøte sykdomssporene som var kommet inn i kroppen. Dermed sammenfalt behandlingene med de som allerede var anbefalt i tilknytning til humorenes balanse. Tanken om berøringssmitte kom ikke i konflikt med miasmeteorien. Både miasmer og berøringssmitte var tenkt å kunne oppstå fra forurensning og forråtnelse, enten i lufta, jorda eller menneskekroppen, og hadde dermed samme røtter.¹⁰⁰ Dermed oppfattet man også at miasmer kunne transporteres til andre folk gjennom klær, sengetøy eller husdyr.

3.2. Andre former for helseoppfatninger

Det er nærliggende å omtale tre medisinske kunnskapsoppfatninger i Norge i middelalderen: en «vitenskapelig», en religiøs og en knyttet til magi. Den vitenskapelige omhandler humoralpatologien, mens den religiøse oppfatningen knyttes til den kristne oppfatningen av sykdom. Med kristendommen kom et nytt syn på sykdom som mulig straff for ens synder. Dette finner man eksempelvis i Biskop Jon den Helliges saga der en kvinne skal ha reagert «[...] godt og gævt på sin sykdom [...]» ved at hun aksepterte den som fortjent på grunn av sine tidligere synder.¹⁰¹

Det var en forbindelse mellom den religiøse og den vitenskapelige sykdomsoppfatningen, og forbindelsen er en viktig nøkkel for å forstå mye av den middelalderske medisinen og rasjonaliteten bak mange av tiltakene som ble gjennomført. Rawcliffe hevder at:

With their stress upon the quality of the air and the importance of a wholesome diet, the vernacular guides to health that circulated widely in later medieval Europe clearly played an important part in arming the ruling elite in their battle against pollution and pestilence. But we should not forget that these texts achieved general acceptance precisely because their underlying principles of restraint and moderation accorded so well with the basic tenets of Christianity. And it was for this reason that urban health was never a simple matter of drains, privies and conduits, however important they might be, but also of rich and poor alike behaving in a manner that seemed both appropriate and pleasing to God.¹⁰²

¹⁰⁰ P. Slack, *The impact of plague in Tudor and Stuart England*, London 1985: 28

¹⁰¹ J. P. Ægidius (overs.), *Biskop Jon den Helliges saga*, 2016: 57, <http://menota.org/oversettelser.xml> [Hentet 8.2.2018]

¹⁰² Rawcliffe 2013: 115

Den vitenskapelige sykdomsoppfatningen stod derfor sjeldent i strid med kristen oppfatning, men ble heller gjort forenlig med kristendommen. For eksempel ble hver kroppsvæske assosiert med en av de fire evangelistene.¹⁰³ Dette innebærer likevel ikke at man skal undervurdere påvirkningen fra klassiske og islamske ideer om sykdom som særlig var i omløp i senmiddelalderen. Oppfatningen innebar heller at religiøs og vitenskapelig oppfatning av sykdom ikke gjensidig utelukket hverandre, men at de kunne fungere ved siden av hverandre, og blandet sammen.

At man kunne helbrede sykdom ved hjelp av magi er en svært sammensatt oppfatning. Magi er et mangfoldig begrep, men kan forklares som «[...] ord og handlinger av mer eller mindre utpreget rituell art som tar sikte på en umiddelbar (overnaturlig) påvirkning av naturfenomener, dyr eller mennesker, deres eiendeler eller livsgrunnlag.»¹⁰⁴ Man tenkte seg at enhver uorden i naturens verden, og dermed også sykdommer, skyldtes fiendtlige, ofte overnaturlige, makters virksomhet.¹⁰⁵ Sykdom kunne forebygges med magi og behandles med motmagi. I Norge kjenner man til ulike typer magi som seiðr, sjamanisme, galdr og runemagi.

Det er ikke utenkelig at man undervurderer innsikten som lå bak de folkelige medisinske forestillingene dersom man forutsetter at folk ikke var klar over at helsetilstand også kunne ha sammenheng med slikt som kosthold, kulde, renslighet osv.¹⁰⁶ Likevel var deres oppfatning av sammenheng annerledes enn vår, og erfaringskunnskapen var trolig vag og ufullstendig.

I middelalderen gikk de vitenskapelige, religiøse og magiske helseoppfatningene i stor grad over i hverandre. Et eksempel på dette kan man se fra en håndbok om forvaltningen av et hushold i Tyrol fra 1400-tallet.¹⁰⁷ Boka beskriver mange sider ved husholdets liv, og instruksjoner for hvordan man laget såpe eller blekk, vasket klær eller fanget fisk ble blandet sammen med medisinske resepter for sykdommer hos mennesker og dyr.¹⁰⁸ Forfatteren henviser til Aristoteles og andre lærde fra antikken i sin beskrivelse av hvordan man diagnostiserer og behandler feber og andre medisinske problemer, men blander dette videre sammen med bønner, velsignelser og besvergelses. Blandingen av vitenskap, religion og magi kan man se i et eksempel fra boka som omhandler sykdomsbehandling. Forfatteren av håndboka anbefaler å ta blader fra spesifikke planter som botemiddel for å bli kvitt feber. Anbefalingen

¹⁰³ Harrison 2004: 18

¹⁰⁴ P. Kværne og K. Vogt, *Religionsleksikon*, Oslo 2002: 255-256

¹⁰⁵ KLN 11: 83

¹⁰⁶ E. Mundal og G. Steinsland, Kvinner og medisinsk magi, i H. Gunneng m.fl. (Red.), *Kvinnors rosengård: Medeltidskvinnors liv och hälsa, lust och barnafödande*, Stockholm 1989: 98

¹⁰⁷ R. Kieckhefer, *Magic in the middle ages*, Cambridge 2000: 3

¹⁰⁸ Kieckhefer 2000: 3

kan regnes som vitenskap eller folkemedisin. Før man brukte bladene skulle man skrive visse latinske ord på dem for å vekke kraften i den hellige treenighet, for deretter å fremsi ulike bønner, noe som kan knyttes til religion. I tillegg skulle prosedyren gjentas før soloppgang tre dager etter hverandre. Dette magiske elementet skulle forsterke kraften i det vitenskapelige og religiøse.¹⁰⁹

Eksempelet viser at det har liten hensikt å trekke et klart skille mellom de ulike formene. Det er heller grunn til å tro at de ulike oppfatningene tok opp i seg elementer fra hverandre og ble blandet sammen. Sannsynligvis hadde de ulike oppfatningene også berøringspunkter som gjorde at én form for kunnskap ikke trengte å vike plass for en annen. Eksempelvis var bruken av urter og kirurgisk behandling kjent i folkemedisinen før skolemedisinen kom til Norden.¹¹⁰ Et annet eksempel er hvordan kristendommens tro på at sykdom kunne være en besettelse eller komme som en straff fra Gud, kunne ha berøringspunkter med medisinsk magi som oppfattet sykdom som påført utenfra, fra en overnaturlig makt.

3.3. Hvordan kom den vitenskapelige kunnskapen til Norge?

For å si noe om hvorvidt de vitenskapelige oppfatningene om humoralpatologi og miasmer var gjeldende i Oslo, er det først og fremst interessant å undersøke hvordan oppfatningene kan ha kommet til Norge, og hvem som kan tenkes å ha innehatt slik kunnskap. Humoralpatologien ble undervist i klosterscholer og universiteter, og kan muligens ha blitt brakt til Norge gjennom utdannede nordmenn. Det samme kan være tilfellet med utdannede fra andre europeiske land som kom til Norge. Også legebøker fra Norden og Europa kan ha spredt de vitenskapelige helseoppfatningene i Norge.

3.3.1. Utenlandsstudier og importert ekspertise

Frem til 1000-tallet ble medisin sjeldent undervist i klosterscholene. Formålet var ikke å bli medisinere, men å lære munkene bedre å forstå Guds gjerninger. Dette forandret seg i Salerno ved slutten av 1000-tallet. Salerno lå i dagens Sør-Italia som et krysningspunkt mellom Europa, Bysants og den arabiske verden. Dermed utviklet byen seg til å bli et læringsentrum, og det var gjennom Salerno at gresk-romersk medisin vendte tilbake til større deler av Europa.¹¹¹ I den arabiske verden var antikkens medisin fortsatt i bruk, og de systematiserte Galens medisinske arbeid. Den arabiske litteraturen som kom til Europa gjennom Salerno begynte raskt å tiltrekke seg oppmerksomhet fra lærde gjennom den italienske halvøy. Mange av de arabiske arbeidene

¹⁰⁹ Kieckhefer 2000: 3

¹¹⁰ Mundal og Steinsland 1989: 99

¹¹¹ Harrison 2004: 16

ble oversatt til latin, og på første halvdel av 1100-tallet ble den greske og romerske medisinen, formidlet gjennom arabisk arbeid, spredt til ulike klostre i Italia. Den gjenvunne medisinen ble undervist ved katolske klostre, og senere universiteter som oppstod fra klosterskolene. Det første universitetet lå i Bologna og ble opprettet i 1180, og ble etterfulgt av universiteter i Paris, Oxford, Salamanca, Montpellier og Padua. Kjernen i den «medisinske» undervisningen var systemene fra Hippokrates og Galen, og dermed humoralpatologien.¹¹²

I høymiddelalderen, etter opprettelsen av den norske kirkeprovinsen under erkebispesetet i Nidaros i 1152/53, ble Norge knyttet tettere til pavedømmet, som fremmet veksten av en høyere geistlighet. Erkebiskopene fra Lund og Nidaros utdannet seg ved utenlandske læringssentre, og deres etterkommere utdannet seg ved klosterskoler i Nord-Frankrike.¹¹³ Andre halvdel av 1100-tallet kan regnes som gjennombruddet for norsk geistlighet ved studier i utlandet. I høymiddelalderen ble læringssentrene etablert som uavhengige institusjoner, som vi kjenner som universiteter. Nordiske studenter dro til universitetet i Bologna for rettsstudier, men etter 1300 ble Orléans foretrukket. Mange reiste også til universitetet i Paris, og man vet også om nordiske studenter ved Oxford og Cambridge. I perioden etter 1300 sendte Sverige flere studenter på utenlandsstudier enn tidligere, og Danmark og Sverige ble dominerende i denne sammenheng. Sett i forhold til de øvrige nordiske rikene dro færre menn fra Norge på utenlandsstudier i senmiddelalderen.¹¹⁴

Fra kildene vet man at 81 nordmenn studerte i utlandet i perioden mellom 1200-1350, 34 før 1300 og 47 etter.¹¹⁵ Den største forskjellen mellom senmiddelalderen og høymiddelalderen var oppkomsten av universiteter øst for Rhinen, og forflytningen av nordiske studenter til disse universitetene på bekostning av Paris.¹¹⁶ Majoriteten av alle studentene var knyttet til domkapitlene, for det meste som kanniker. Gjennom utregninger finner man det mulig at minst halvparten av kannikene i Norge i høymiddelalderen hadde studert i utlandet. Utregningene er usikre, men konklusjonen synes å være at det må ha vært relativt normalt for norske kanniker i denne perioden å ha studert utenlands. Samtidig var det ikke bare i kirken at studentene fikk karrierer senere. Kongen hadde også utdannede menn i sin tjeneste, og i tillegg fremmet monarkiet aktivt universitetsstudier. Eksempelvis var to av seks nordmenn som studerte i Bologna mellom 1285 og 1300 lekmenn. Den ene ble et fremtredende medlem av

¹¹² Harrison 2004: 17

¹¹³ S. Bagge, Nordic Students at Foreign Universities until 1660, *Scandinavian Journal of History* 9(1), 1984: 3

¹¹⁴ Bagge 1984: 6

¹¹⁵ Bagge 1984: 8

¹¹⁶ Bagge 1984: 13

kongens råd i de første tiårene av 1300-tallet.¹¹⁷ I sitt testament ga Håkon 5. 300 mark til Mariakirken i Oslo, til geistlige studenter.¹¹⁸

Kan opplysningene over si noe om hvilken kunnskap som ble brakt med tilbake til Oslo? Det er ingen tvil om at det fantes menn i Oslo, fra både kongelige og kirkelige kretser, med utdanning fra utlandet. Vi vet ikke hva den enkelte studerte, men utenlandske studier brakte Norge utvilsomt nærmere en felles europeisk kultur. Tilnærmingen skjedde både direkte gjennom utveksling av bøker og lærdom fra universitetene, men også indirekte gjennom personlige kontakter og erfaring fra andre land. Innlemmelsen i europeisk kultur kan ha brakt Norge nærmere europeiske oppfatninger av blant annet sykdom og helse.

Ved siden av universitetsutdannede nordmenn kom også lærde utlendinger til Norge med kunnskap. Håkon 5. hadde i 1313 en livlege ved navn Raymond Calmeta som trolig kom fra dagens Sør-Frankrike.¹¹⁹ Calmeta brakte sannsynligvis med seg medisinsk ekspertise og helseoppfatninger til Norge som kan ha vært utbredt i Europa. Håkon Håkonsson hadde en kapellan ved navn Viljalm som sannsynligvis hadde engelsk opphav. Viljalm hadde mestertittel som tyder på at han var magister fra universitetet, og han var åpenbart en lærd mann.¹²⁰ Han hadde muligens en grad i medisin, for han opererte et hareskår på en islending mens kong Håkon så på, i Bergen i 1248. Vi kan generelt gå ut fra at det var livleger rundt de norske kongene.

3.3.2. Legebøker

Kunnskap om behandling og helbredelse kunne også tilegnes gjennom legebøker. Den eldste danske legebok er knyttet til Henrik Harpestreng som var prest i Roskilde i Danmark. Han døde i 1244 og hadde da vært livlege for kong Erik Plogpenning.¹²¹ På grunn av sin tittel som magister regner man også med at Harpestreng hadde universitetsutdanning. Han regnes som forfatter av Nordens eldste urtebøker, blant annet *Den gammeldanske urtebok* som er kjent som avskrift i Norge fra ca. 1300. Harpestrengs legebøker var påvirket av, og bygde på det salernitanske legedikt *De viribus herbarum*.¹²² Slik som forfatteren av diktet, fulgte Harpestreng Galens system for klassifisering av plantenes egenskaper ved at de kunne

¹¹⁷ Bagge 1984: 10

¹¹⁸ Bagge 1984: 11; DN IV, nr. 128

¹¹⁹ E. Opsahl og S. Sogner, *I kongenes tid 900-1814*, bd. 1 i *Norsk innvandringshistorie*, Oslo 2003: 99; DN III, nr. 99

¹²⁰ Opsahl og Sogner 2003: 98

¹²¹ B. G. Økland, *Fattig gammel og syk. Liv og helse på Vestlandet fra 1000- til 1600-tallet*, Bergen 2003: 15

¹²² KLN 2: 176

karakteriseres som tørre, våte, varme eller kalde. De fleste planteartene som nevnes i boka er søreuropeiske eller orientalske.

Det finnes ufullstendige håndskrifter av Harpestrengs verk på både svensk og norsk, og ved at de blant annet angir flere plantenavn fra nordiske språk viser de en viss bearbeidelse. Harpestreng er også forfatter av *Liber herbarum* som bygger på andre kilder enn den danske urteboka. En del av stoffet virker originalt, og han nevner blant annet kvann som aldri omtales i samtidige eller tidligere utenlandsk litteratur, men som i følge sagaene, de gamle lovene, samt stedsnavn må ha spilt en viss rolle i Norden, både som nytelsesmiddel og antakelig som legemiddel.¹²³

Rawcliffe har hevdet at etterspørselen etter håndbøker om hvordan man kunne unngå sykdom økte sterkt i senmiddelalderen. Forkortede utdrag og engelske oversettelser av medisinske og kirurgiske tekster, tekster om pest og rettleidninger til et sunt liv ble interessant for et stort publikum.¹²⁴ De som kunne lese ble ofte brukt som «tolker» ved at de forklarte innholdet til andre. Verseformen som mange av helsetekstene hadde, gjorde dem enklere å huske.

Kanskje var dette også tilfellet i Norge. På en avskrift av Frostatingsloven fra rundt 1350 har det blitt skrevet ned elleve linjer av et kjent helsedikt fra Salernoskolen på latin.¹²⁵ Reichborn-Kjennerud har oversatt den latinske teksten slik:

Salernoskolens læger skrev/til Frankerkongen dette brev:
Vil du ha helsen, frisk og sund/og leve godt til siste stund,
bli ikke sint, en simpel skikk/det gjelder være glad og kvikk,
la sut og sorger fare/på mat og drikke spare.
Stå efter maten hurtig op/til middagssøvn skal du si stopp,
for ellers slapp igjen du har/kun feber, hodeverk, katarr.
En middagslur skal være kort/men legg den heller ganske bort.
Lyd blærens bud og gå på do/trykk ei for hårdt, men sitt i ro,
da trenger du ikke å ta no'/kan frisk dra i vei til Milano.
Ved nattmatt har det ofte hendt/at magens lønn var vel fortjent.¹²⁶

¹²³ KLN 2: 177

¹²⁴ Rawcliffe 2013: 48-49

¹²⁵ Pape 1997: 39

¹²⁶ I. Reichborn-Kjennerud, Bruddstykker av latinske lægebøker fra Norges middelalder, *Tidsskrift for den norske legeforening* 18, 1936: 1025

Versene er nedtegnet mellom teksten i en norsk lovsamling, og er derfor sannsynligvis skrevet av en nordmann.¹²⁷ Videre taler dette sterkt for at avskriftens kilde også har befunnet seg i Norge. Tekstbiten illustrerer viktige poeng fra skolens lære, og tar for seg hvordan for eksempel diett, hygiene, søvmengde og humør kan bidra til god eller dårlig helse. Dersom det var en nordmann som skrev diktutdraget må han ha forstått og hatt mulighet til å videreformidle innholdet i diktet, til tross for at det opprinnelig var nedskrevet på latin. Verseformen kan ha gjort det enkelt for folk flest å huske, slik som Rawcliffe tenker var tilfellet i England.

3.4. Vitenskapelig kunnskap i Oslo?

Er det rimelig å tro at de dominerende oppfatningene om humoralpatologi og miasme også hadde grobunn i Oslo? Opplysningene om universitetsutdannede geistlige og verdslige nordmenn tyder på at kunnskapen har blitt brakt til Norge. Vi vet ikke sikkert hvor i Norge de utdannede kom fra eller endte opp, men med tanke på at majoriteten av studentene var knyttet til et domkapittel er det svært sannsynlig at flere utdannede holdt til i Oslo. Det fantes også katedralskole i Oslo allerede fra midten av 1100-tallet hvor ikke bare vordende prester, men også kongen, menn fra hans krets, og menn tiltenkt roller i administrasjonen og rettsvesenet var elever.¹²⁸ I katedralskolen var geistlige undervisere, og dersom underviserne selv hadde studert i utlandet og lært om humoralpatologien, kan de ha formidlet denne kunnskapen videre til sine elever i Oslo. Som tidligere beskrevet økte Oslos betydning som kongelig forvaltnings- og residensby fra Håkon 5.s regjeringstid.¹²⁹ Det virker sannsynlig at kongen ønsket å sende menn fra sine mest sentrale byer til utlandet for studier, og Oslo var blant de mest prominente av disse byene. At studentene ikke bare var knyttet til kirken, men også kongen, kan ha vært med på å spre kunnskapen i Oslo. Oslos økte samhandling med utlandet gjennom handel må ha brakt med seg nye europeiske tanker, kanskje også til vanlige byfolk. Lege- og urtebøker har nok i utgangspunktet kun vært tilgjengelige for eliten, men kunnskapen kan ha spredt seg videre både til andre fra høyere sjikt, og også nedover til allmuen. At noen legebøker var skrevet på eller oversatt til gammelnorsk tyder også på at de har hatt et vist omfang.

I hvor stor grad vanlige menn og kvinner har kjent til de vitenskapelige oppfatningene er vanskelig å si noe om. Rawcliffe sier om de engelske byene at: «By the closing years of the fourteenth century, if not long before, the threat posed by miasmatic air was understood at all

¹²⁷ Pape 1997: 39

¹²⁸ E. Høigård, *Oslo katedralskoles historie*, Oslo 1942: 3

¹²⁹ Opsahl 2015: 158

but the lowest levels of society.»¹³⁰ Det virker sannsynlig at mange også i de norske byene har forholdt seg til de humoralpatologiske oppfatningene på et eller annet vis. Koblingen mellom eliten i samfunnet og resten av befolkningen må ha bidratt til at den folkelige helseoppfatningen tok opp i seg elementer fra den vitenskapelige. At de ulike helseoppfatningene har blitt sammenflettet også i Norden kan man se fra Harpestrengs egne legebøker der for eksempel kvann omtales slik: «Angelica er en utmerket rot. Den hjelper den som bærer den hos seg meget mot besvergelses, og den hjelper også, når den blir spist om morgenen, mot gift inntatt i mat eller drikke, fordi den jager den ut ved sin dyd».¹³¹

Gjennom helseoppfatningene må folk ha gjort seg opp en mening om hva som var sunt og usunt for kroppen, og dette må ha hatt noe å si for hvordan de forholdt seg til sine omgivelser. Fordi man må kunne anta at menneskene ikke ville levd i et bymiljø som ble oppfattet som usunt, kan vi regne med at holdningene vil kunne ligge bak lovgivning og tiltak. Ved å undersøke tiltakene ut fra middelaldermenneskenes forutsetninger får man trolig et mer dekkende bilde av hvordan de faktisk arbeidet for å forbedre levekårssituasjonen, og man oppdager sannsynligvis flere tiltak som kan knyttes til levevilkår enn man ville gjort dersom man undersøkte forholdene ut fra våre moderne standarder.

¹³⁰ Rawcliffe 2013: 47

¹³¹ P. A. Åsen, *Norske klosterplanter. Levende kulturminner fra middelalderen*, Kristiansand 2015: 231

4. Kostholdstiltak

Food supplies were problematic for the towns, as is evident from the numerous regulations of all aspects of the victualling trades. Some of these rules were concerned with maintaining food quality and with protecting public health [...] But their main purpose was to provide the urban population with as plentiful a supply of foodstuffs as possible, at the cheapest price.¹³²

Byene i middelalderen var avhengig av en ekstern tilførsel av mat, og for at det brede lag av befolkningen skulle sikres et variert og tilstrekkelig kosthold måtte tilførselen være rikelig og rimelig. For å kunne si noe om hvordan kongemakten, byforvaltningen eller bybefolkningen arbeidet for å bedre forsyningssituasjonen i Oslo kan det derfor være interessant å se på hvilke måter varene ble tilført byen på. Handel var en av de viktigste måtene å skaffe byen varer på, og alle byfolk var avhengig av handel. Som sitatet ovenfor viser måtte kongemakten og byforvaltningen i engelske byer aktivt arbeide for å sikre befolkningen tilstrekkelig og billig mat, av god kvalitet. Forsøkte kongemakten og byforvaltningen også i Oslo å regulere og kontrollere mathandelen for å sikre oslobefolkningens kosthold?

Handelsbestemmelser kan gi informasjon om takster, kvalitetskontroll og synet på redelig handel. Bestemmelsene gir imidlertid mindre informasjon om oslofolk faktisk hadde tilgang på en tilstrekkelig og variert kost. I tillegg til Oslos funksjon som handelsby, ble den også en såkalt *oppebørselby* i høymiddelalderen. Dette innebar at kongemaktens og kirkens inntekter, i form av ulike skatter og avgifter (oppebørsel) fra byens nærmeste oppland, ble samlet i Oslo. Nedkvitne har hevdet at matvarer utgjorde størstedelen av oppebørselinntektene, og at matvarene gikk med til å ernære folk som bodde og arbeidet i Oslo.¹³³ Ved å undersøke beregninger av den samlede oppebørselen til Oslo kan man derfor få opplysninger om matmengden som ble ført til byen, og dermed om kongens og kirkens rolle i å fø oslobefolkningen.

Både handel og oppebørsel kan gi noe informasjon om hva kosten bestod av, og dermed indikere hvorvidt oslofolk hadde et variert kosthold. Likevel er det begrenset hvilke opplysninger vi kan få fra kildene. Handelsreguleringene kan nevne ulike importvarer, men sier ingenting om hvorvidt disse har gått til bybefolkningen, eller bare til folk fra de øvre sjiktene. Vedrørende oppebørselen vet vi ikke sikkert hva varene som virkelig ble levert inn bestod i.

¹³² Dyer 1989: 198

¹³³ Nedkvitne og Norseng 2000: 176

Ved å undersøke kostens ulike bestanddeler, og hvordan disse har blitt knyttet til byene gjennom skriftlige og arkeologiske kilder, kan man få noe mer opplysninger om hvorvidt byboernes kosthold kan ha vært variert. Slike undersøkelser kan også gi informasjon om oslobefolkningens egen rolle i å forbedre forsyningsforholdene, gjennom for eksempel egendyrking, husdyrhold, fiske og sanking.

Jeg vil i kapitlet først diskutere hvorvidt kongemakten og kirken kan ha tilført oslobefolkningen tilstrekkelige matmengder gjennom oppebørselvarene. Deretter vil jeg omtale hvorvidt bybefolkningen kan ha hatt et variert kosthold, gjennom blant annet å se på innbyggernes egen anskaffelse av mat og drikke. Til slutt vil jeg diskutere bestemmelser i forbindelse med handel, og på denne måten undersøke hvilken rolle kongemakten, kirken, byforvaltningen og bybefolkningen kan ha hatt i å sikre oslobefolkningen rikelig og billig helsebringende kost gjennom handelsreguleringer.

4.1. Tilgang på mat

Kongens og kirkens oppebørselvarer ble brukt til å betale håndverkere og arbeidere i byen for ulike tjenester og produkter.¹³⁴ I tillegg ble overskuddet av oppebørselvarene gjort tilgjengelig for bybefolkningen for øvrig gjennom handel og varebytte. Nedkvitne har forsøkt å beregne hva de ulike inntektene betydde for byens matforsyning, og om oppebørselen kan ha sikret oslobefolkningen tilstrekkelig kost.¹³⁵ Han har beskrevet de årlige oppebørselinntektene som kirken og kongen trakk til Oslo rett før manndaugen, og deretter undersøkt hvilke typer varer inntektene bestod i. Sikre kunnskaper om oppebørselvarene har man først fra 1550-årene. Omtrent 60 – 65 prosent av tilførselen kom som kornvarer, mens resten for det meste kom som smør, salt, huder, trelast og mynt.¹³⁶ Vareverdiene i landskyld og kongsskatter skulle etter dette gi byen ca. 900 tonn mel og 42 tonn smør årlig. Nedkvitne hevder at dersom et menneske trenger 2600 kalorier per dag for å livberge seg, skulle disse mel- og smørmengdene kunne dekke matbehovet i ett år for i overkant av 3000 mennesker.¹³⁷ Beregningen på 2600 kalorier per menneske per dag ser ut til å være høy. Historiker Kåre Lunden har hevdet at 55 prosent av verdens befolkning så sent som i 1940 brukte mindre enn 2000 kalorier per dag.¹³⁸ Oslobefolkningen i middelalderen må imidlertid ha vært svært sammensatt og de som drev med

¹³⁴ Helle 2006: 74

¹³⁵ Nedkvitne og Norseng 2000: 177-179

¹³⁶ Nedkvitne og Norseng 2000: 178

¹³⁷ Nedkvitne og Norseng 2000: 178

¹³⁸ Lunden 1976: 222

tyngre arbeid kan ha trengt mer enn 2600 kalorier for å få i seg nok energi. Dermed utgjør Nedkvitnes beregning på 2600 kalorier kanskje et noe høyt, men fornuftig utgangspunkt.

Nedkvitne hevdet altså at mel- og smørmengdene kunne dekke energibehovet til rundt 3000 mennesker i et år, men hvor mange mennesker bodde i Oslo? Vi har ikke opplysninger som gir grunnlag for å beregne Oslos folketall før den store manndauden. Derfor benytter Nedkvitne seg av opplysninger om andre bedre beskrevne bysamfunn for å sammenligne, som for eksempel Oslos etterfølger Christiania. Fra dette kommer han frem til at folketallet omkring 1340 synes å ha vært noe under 4000.¹³⁹ Han ser også på hvor stort det bebygde arealet i Oslo var da byen var på sitt største i middelalderen, og sammenligner med tyske byer der man har kunnet beregne befolkningstetthet. Resultatet blir da at Oslo måtte ha hatt mellom 2700 og 3300 innbyggere. Beregninger med utgangspunkt i antallet bygårder så vel som bebygd areal, peker mot en folkemengde like før den store manndauden på omkring 3000.¹⁴⁰ Ut fra det beregnede inntaket på 2600 kalorier per person per dag, og dersom beregningene om oppebørselen stemmer, viser summen av oppebørselvarene at en oslobefolkning på rundt 3000 mennesker kan ha fått hele matbehovet dekket.

Selv om oppebørselvarene i teorien kan ha dekket matbehovet til menneskene i Oslo, forutsetter dette at alt faktisk ble omsatt i byen. Sannsynligvis har ikke alle varene som kom inn til byen gjennom kirken og kongen gått til oslobefolkningen, slik som Nedkvitne tar utgangspunkt i. For eksempel hadde kongen og kirken egne folk de måtte brødfø, og en del av oppebørselvarene kan dermed ha gått til dem. Vi vet blant annet at systemmennene i bygdene skulle belønnes med en del av bøtene.¹⁴¹ Kongen og kirken må også ha brukt mye av oppebørselen selv, for eksempel for å bytte til seg luksusvarer og annen mat gjennom handel. En kan derfor stille spørsmål ved om mengden matvarer Nedkvitne antar skal ha gått videre til bybefolkningen i realiteten var så stor.

Det ser likevel ut til å være en oppfatning blant flere historikere at det var vanlig at store deler av oppebørselinntektene ble gjort tilgjengelige for bymenneskene. Lunden skriver for eksempel at Oslo i svært liten grad fungerte som et matvaremarked der bøndene solgte overskuddet sitt, men at de likevel brakte oppebørselvarer til byene som så kan ha gått videre til bybefolkningen.¹⁴² Schia har hevdet at de arkeologiske funnene i Oslo tyder på at middelalderbefolkningen i all hovedsak spiste hjemlig produsert korn, altså ikke-importert

¹³⁹ Nedkvitne og Norseng 2000: 179

¹⁴⁰ Nedkvitne og Norseng 2000: 179

¹⁴¹ Nedkvitne og Norseng 2000: 177

¹⁴² K. Lunden, *Norges landbrukshistorie II, 1350-1814: Frå svartedauden til 17. mai*, Oslo 2002: 94

korn. Dette hevder han videre passer godt med bildet Andreas Holmsen gir av selvforsynte bønder i Osloherad som han mente solgte lite av produksjonen, men benyttet en overveiende del av produkter fra gårdsdriften for å betale avgifter.¹⁴³ Historiker Geir Atle Ersland sier noe lignende om Stavanger by, der han regner med at en del av landskyldvarene gikk til bybefolkningen for direkte konsum.¹⁴⁴ Helle sier noe av det samme for Bergen, men her ble varer også i stor grad ført ut fra byen og til utlandet i høymiddelalderen, på grunn av Bergens sterke funksjon som handelsby, «[...] ved siden av at de selvsagt også ble forbrukt i byen».¹⁴⁵

Det ser altså ut til at oppebørselvarene har vært viktige for å dekke matbehovet til en stor del av bybefolkningen. Det blir likevel et annet spørsmål om hvem i Oslo som fikk tilgang på disse varene. Nedkvitne tar utgangspunkt i at hele bybefolkningen fikk matbehovet sitt dekket gjennom oppebørselvarene, men den rådende oppfatningen er at fattige i byene led av matmangel.¹⁴⁶ Ble noe gjort for å bedre forsyningssituasjonen til de trengende? Forordninger og andre kilder indikerer at kongemakten og kirken arbeidet for å bedre matforholdene til folk fra lavere sjikt. I Magnus Lagabøtes landslov finnes regler knyttet til prisfastsetting av korn: «Nu hvor der findes korn eller mel til avsætning, da skal det sælges til dem, som trænger efter den pris, som gaar mellem de fleste.»¹⁴⁷ Det ser dermed ut til at kongen ønsket å hindre konflikt om det livsviktige kornet, og sikre at også fattige i trengsel skulle ha råd og mulighet til å skaffe seg korn. Også Magnus Lagabøtes bylov med referanse til Landsloven inneholder flere forordninger knyttet til fattige og sult. Blant annet ble det bestemt at fattige skulle unntas straff dersom de stjal mat for å overleve: «Nu er det dog at merke, naar en mand stjæler mat, som ikke kan faa arbeide til livsophold, og berger saaledess sit liv under sult, da fortjener det tyveri paa ingen maate revsing (straf).»¹⁴⁸ Også andre forordninger ble de fattige fritatt fra å følge, og igjen hadde dette å gjøre med et ansvar overfor mennesker i sult: «[...] dei er ikkje straffskuldige om dei fiskar det dei etterpå et, dei dagane det ikkje er lov å fiska [pga. faste]».¹⁴⁹ Kirken forsøkte også å ta vare på de ubemidlede, og prøvde gjennom hele middelalderen å vekke en ansvarfølelse overfor de fattige. Almisser til fattige skulle belønnes i himmelen. Ved de årlige dødsmessene ble det fastsatt at det skulle gis mat til fattige, og kanniker og konger testamenterte betydelige pengesummer og mat til de fattige, slik man for eksempel kan se ut fra testamentet til Håkon 5. Magnusson: «Prosten skal ... bispise 60 fattige på kongens dødsdag og 7 fattige

¹⁴³ Schia 1991: 185

¹⁴⁴ Ersland og Solli 2012: 209

¹⁴⁵ Helle 1982: 330

¹⁴⁶ Helle 2006: 111

¹⁴⁷ A. Taranger (utg.), *Magnus Lagabøters Landslov*, Oslo 1970: 118

¹⁴⁸ Taranger 1970: 183

¹⁴⁹ Hagland og Sandnes 1994: 28

klerker hver lørdag. [...] Kommunitet skal ... bispise 60 fattige og 13 andre på kongens årssdag [...] og gi dem 5 penningar og et stykke vadsmål og bispise 8 fattige klerker hver lørdag.»¹⁵⁰ Slik almisser til fattige ser man også i testamentene til Magnus Lagabøte, og Magnus Eriksson og dronning Blanche.¹⁵¹ Prostens og kommunets oppgave med å organisere bespisning, illustrerer kirkens rolle i omsorgen for de fattige.

Til tross for at man ikke kan si noe entydig om tilgangen på mat i Oslo, kan man ut fra den antatte organiseringen av oppbørselen og lovbestemmelsene knyttet til fattige og mat hevde at kongemakten og kirken hadde en betydelig rolle i å fø oslobefolkningen. Spørsmålet om hvorvidt oslobefolkningen hadde et tilstrekkelig kosthold kan belyses ytterligere ved å undersøke arkeologiske kilder.

4.1.2. Tilgang på mat: osteoarkeologisk perspektiv

En annen disiplin som kan si noe om menneskers tilgang på mat er osteoarkeologi. Osteoarkeologiske undersøkelser, eller skjelettanalyser, kan gi viktig informasjon om dødsalder, dødsårsak, sykdom, kosthold og allmennhelse.¹⁵² Analysene gjør det mulig å finne ut mye om hvordan menneskene levde i tidlige samfunn.¹⁵³ Arkeolog Stian Hamre har foretatt en omfattende osteoarkeologisk studie i Norge. Han har sett på skjeletter fra fire forskjellige kirkegårder fra 1100- og 1200-tallet; én fra Bergen, én fra Trondheim, én fra Tønsberg og én fra Hamar.¹⁵⁴ Frem til Magnus Lagabøtes landslov ble innført i 1274 gjaldt fire landskapslover i Norge. Landskapslovene skiller seg fra hverandre i lovgivning knyttet til begravelsesskikk og inndeling av kirkegårdene. To av landskapslovene forutsatte at folk skulle begraves på ulike steder på kirkegården, ut fra sosial status. Hamres prosjekt gikk blant annet ut på å undersøke regionale forskjeller i begravelsespraksis, samt å identifisere mønstre ved kirkegårdene som kunne kaste lys over hva som bestemte et individs plassering på kirkegården.¹⁵⁵ Hamre konkluderte, både ut fra sin egen studie og fra studier gjort av andre, at det eksisterte en sosial inndeling på kirkegårdene.

Interessant for denne oppgaven er hvilke antropologiske karakteristikk ved skjelettene som illustrerte den sosiale delingen. Alder ved død og høyde kan være karakteristikk å benytte

¹⁵⁰ DN IV, nr. 128, RN III, nr. 1112

¹⁵¹ DN IV, nr. 3; DN V, nr. 193

¹⁵² Dyer 1989: 3

¹⁵³ Norsk institutt for kulturminneforskning, *Skjelettanalyse (osteoarkeologi)*, 2011, <https://niku.no/skjelettanalyse-osteoarkeologi/> [Hentet 18.10.2017]

¹⁵⁴ S. Hamre, *Burial practices in early Christian Norway: An osteoarchaeological study into differences and similarities between four burial assemblages* (Doktorgradsavhandling), Bergen: Universitetet i Bergen 2011

¹⁵⁵ Hamre 2011: 16

seg av for å skille mellom mennesker fra ulike sosiale sjikt. Alder ved død er en faktor som i moderne tid har vist en klar korrelasjon med sosial status, men har vist seg som upålitelig for å skille mellom sosiale klasser i tidligere tider. Upåliteligheten skyldes at rikdom i seg selv ikke kan resultere i bedre helse og et lenger liv, uten kunnskap om sykdom, forebygging og behandling. Høyde bestemmes delvis av ernæring, og det er derfor antatt at folk med lav sosial status har mindre sjanse til å nå sitt fulle høydepotensial som følge av mindre tilgang på mat.¹⁵⁶

Ved å undersøke høyden til de fremgravde skjelettene fant Hamre at flesteparten av menneskene han undersøkte sannsynligvis ikke hadde lidd av særlig matmangel. I studien var det i tillegg liten forskjell i høyde på tvers av sosiale grupper noe som kan tyde på at ernærings situasjonen har vært tilstrekkelig også for de lavere sosiale lagene. Et annet funn i Hamres studie som underbygger antakelsen om tilstrekkelig matmengde hos den jevne befolkning kommer gjennom undersøkelsen av *emaljehypoplasi* hos skjelettene. Emaljehypoplasi er en defekt på emaljen på tennene som kan forårsakes av flere forhold, blant annet av forlenget sult gjennom barndommen.¹⁵⁷ I Hamres studie hadde mindre enn ti prosent av individene denne defekten. Tilfellene kan være et resultat av sult, men det er også mulig at forstyrrelsen kan ha hatt andre årsaker. Dermed konkluderer han med at få individer har sultet i løpet av barndommen. Konklusjonen tyder igjen på bysamfunn der mennesker i alle sosiale lag hadde tilgang på tilstrekkelige mengder mat.¹⁵⁸

Hamres konklusjoner er interessante, og til tross for at han ikke undersøkte skjeletter fra Oslo har resultatene en overføringsverdi hit. De fire byene Hamre undersøkte er forskjellige i både funksjon og størrelse, og med tanke på at funnene er like i disse byene ser jeg ingen grunn til at Oslo skulle skilt seg ut. I tillegg var Oslo og Trondheim relativt like i høymiddelalderen, både med tanke på størrelse og funksjon som handels- og administrasjonsby. Hamres studie underbygger altså en antakelse om at oslofolk fra ulike sosiale sjikt sannsynligvis hadde tilgang på nok mat.

Et tilstrekkelig næringsinntak er essensielt for overlevelse. Underernæring fører til økt risiko for sykdom, komplikasjoner til sykdom og dødelighet.¹⁵⁹ Historiker Ole Jørgen Benedictow har i forbindelse med funn av innvollsormer i Oslo skrevet at: «There is good evidence to the effect that nematode infection [...] tends to worsen conditions associated with undernourishment or malnutrition [sic], undermines resistance to infectious disease and, thus,

¹⁵⁶ Hamre 2011: 206

¹⁵⁷ Hamre 2011: 206

¹⁵⁸ Hamre 2011: 206

¹⁵⁹ Store medisinske leksikon, *Underernæring*, 2017, <https://sml.snl.no/underern%C3%A6ring> [Hentet 5.4.2018]

also aggravates many other health problems.»¹⁶⁰ Det blir ikke uttrykt spesifikt, men det ser ut til at Benedictow ser det som en mulighet at oslofolk kan ha lidd av underernæring, og derfor vært spesielt utsatt for sykdommer og helseproblemer. Materialet presentert i dette kapittelet kan gi inntrykk av at tilgangen på mat i Oslo generelt var god, og at underernæring hovedsakelig var et problem blant de fattigste. Man regner med at eksponeringen for smittsomme sykdommer var særlig stor i de tettbebygde middelalderbyene, men følgene av eksponeringen kan muligens ha blitt mindre på grunn av bedre motstandsdyktighet knyttet til et tilstrekkelig godt kosthold. I tillegg må det nevnes at ernæringssituasjonen generelt regnes for å ha blitt forbedret for de fleste i senmiddelalderen, da det ble mindre konkurranse om ressursene, samt billigere matvarer.

4.2. Variasjon i kost

Det er også interessant å undersøke de ulike bestanddelene av kosten fordi variert mat har mye å si for god helse. Dersom vi tar utgangspunkt i kapittelets diskusjon rundt tilstrekkelig kosthold, og regner med at kongemakten og kirken skaffet oslofolk mye mat gjennom oppebørselvarene, er det også interessant å undersøke hvilken type mat som ble fraktet inn til byen. Kan kongemakten og kirken også ha bidratt til å gi byfolkene variert kost? Og kan man se tegn på at byfolkene selv skaffet seg allsidig mat?

4.2.1. Korn

Mye tyder på at korn hadde en dominerende betydning for store deler av Europa i middelalderen.¹⁶¹ Lunden er en av historikerne som har skrevet omfattende om korndyrkingens utbredelse, og vektlagt kornets betydning i folks kosthold.¹⁶² Lunden stilte seg svært kritisk til en antakelse fra Benedictow om at mindre småbruk i middelalderen produserte februksprodukter i stedet for korn, og at folk på småbruk primært drev «lønnsarbeid» for å kunne bytte til seg kornprodukter fra de større gårdene.¹⁶³ Lunden hevdet at Benedictows antakelser står i strid med resultatene til også andre norske agrarhistorikere. Disse historikernes resultater går i hovedsak ut på at korndyrkingen i middelalderen i Norge var universelt utbredt og viktig på alle typer gårdsbruk, og at produksjonen i størst grad var innrettet mot selvforsyning og korndyrking. Korndyrkingens utbredelse mener Lunden at man blant annet

¹⁶⁰ Benedictow 1996: 80

¹⁶¹ Moseng m.fl. 2007: 237

¹⁶² K. Lunden, Kornavl og pest i Norge og i Sigdal 1349-1667, *Historisk Tidsskrift* 67, 1988

¹⁶³ Lunden 1988: 399-400; O. J. Benedictow, Den store manndauen og dødsregisteret fra Sigdal, *Historisk Tidsskrift* 65, 1986

kan se gjennom uttrykket å «så» en gård; at landskylda regulært ble fastsatt etter kornutsæden og ved at tienden til kirken i all hovedsak ble betalt i korn.¹⁶⁴

Det store fallet i folketall i tiden etter den store manndauden og de påfølgende pestepidemiene fikk store konsekvenser for jordbruket. Både jordbruksproduksjonen og landskylda sank.¹⁶⁵ De mange ødegårdene førte imidlertid til at hver bonde fikk mer jord, og at han dermed kunne konsentrere arbeidet om den beste jorda samtidig som han betalte mindre landskyld sett i forhold til avlingen. Kornproduksjonen per bruk økte, og i følge Lunden produserte en gjennomsnittsbonde i Oslo bispedømme omkring år 1400 rundt ti prosent mer korn enn i 1315, samtidig som bonden betalte en tredjedel mindre landskyld sett i forhold til avlingen.¹⁶⁶

Hva hadde den nye jordbrukssituasjonen i senmiddelalderen å si for oslofolk? Byfolk dro fordel av at kornet ble billigere, og kjøpekraften økte. Rundt år 1300 måtte en «middels dyktig smed» arbeide i 29 uker for å holde en familie på 4 – 5 personer med mel.¹⁶⁷ Rundt år 1520 måtte en med omtrent samme lønn kun arbeide i 14 uker. Samtidig fikk også bymenn selv større interesse for å drive jordbruk. Etter den kraftige befolkningsnedgangen ble mange færre kornprodukter ført inn som oppbeørsel til byen fra bøndene rundt Oslo, og i Oslo var den såkalte «ødeprosenten» i byens nærmeste områder spesielt høy. Bymennene kompenserte for reduksjonen i oppbeørselvarene med egen jordbruksdrift.¹⁶⁸ Den lave landskylda gjorde at fortjenesten av å dyrke en egen gård var stor nok. Rundt Oslo vokste det dermed frem en ring av gårder som ble dyrket av folk bosatt i byen. De største av dem som ble drevet av kirken eller kongen ble kalt ladegårder, mens borgernes gårder ble kalt ødegårder, eller avlsgårder. De fleste oslofolk som drev jordbruk i Osloherad var vanlige bymenn.¹⁶⁹ Egendyrkingen viser hvordan byfolkene selv arbeidet aktivt for bedre levevilkår da situasjonen krevde det. At kornet ble billigere og egendyrking mulig i senmiddelalderen førte trolig til en forbedret ernæringssituasjon for oslofolk.

4.2.2. Kjøtt

Kjøtt var også en viktig bestanddel i folks kosthold i middelalderen, og husdyrholdet var landets nest viktigste næringsvirksomhet dersom man ser det atskilt fra åkerbruket.¹⁷⁰ Det var en felles

¹⁶⁴ Lunden 1988: 400; Lunden 2002: 59

¹⁶⁵ Lunden 2002: 53

¹⁶⁶ Lunden 2002: 53-55

¹⁶⁷ Nedkvitne & Norseng 2000: 338

¹⁶⁸ Lunden 2002: 92

¹⁶⁹ Nedkvitne & Norseng 2000: 340

¹⁷⁰ Lunden 1976: 237

interesse blant bønder og mottakere av oppebørsel, at disse ble betalt i husdyrprodukter. Animalske produkter var etterspurt i handelen, kanskje særlig utenlands.¹⁷¹ Husdyrproduktene var mye dyrere enn korn dersom man sammenligner like mengder matenergi. For bøndene var det viktig å kunne klare skatt og landskyld med et «energiutlegg» som var to-tre ganger lavere når de betalte med smør enn når de betalte med korn.¹⁷² Dette medførte at norske bønder på 1200-tallet først og fremst brukte den nokså store husdyrproduksjonen til å betale skatter og avgifter, mens de selv ikke hadde råd til å spise mye av den. Dermed ble mye kjøtt- og meieriprodukter ført inn til byene som oppebørselvarer og sannsynligvis gjort tilgjengelige for byfolk av kongemakt og kirke.

I Oslo er det funnet store mengder dyrebein i kulturlagene ved utgravninger, og analyser av disse kan også si noe om kjøttets stilling i kostholdet. Ut fra beinfunnene er det anslått at hele 85 prosent av kjøttkonsumet i Oslo i tidlig middelalder kom fra storfe, mot ti prosent gris og det resterende delt mellom geit og sau.¹⁷³ Mot slutten av middelalderen kom sannsynligvis over 90 prosent av kjøttet som ble konsumert fra storfe, mens kjøtt fra geit og sau hadde økt til fordel for svinekjøtt. Bein av svin varierer noe mellom byene der Oslo i tidligere tider ser ut til å ha hatt mer svinehold enn andre byer, men ellers finnes det samme hovedmønsteret i husdyrsammensetningen. Det er vanskelig å si noe om i hvilken grad byfolkene har holdt husdyr, men tegn på at det ble holdt hester og i særdeleshet geiter finnes imidlertid i både arkeologiske og skriftlige kilder fra Oslo. For eksempel vitner broen Geitabru som gikk over Alnaelven om geitehold og beiting.¹⁷⁴

Det er uenighet blant historikere om hvorvidt det ble holdt storfe i Oslo. Nedkvitne stiller seg tvilende, mens arkeolog Ingvild Øye hevder at det i tillegg til småfe ble holdt storfe i Oslo.¹⁷⁵ Hun viser for eksempel til funn av store klaver og tjør som må ha blitt brukt til storfe. Disse kan dateres fra rundt 1000-tallet til omlag 1350. Det er også funnet slaktedeler av storfe i materialet fra Oslo, noe som kan tyde på at slaktingen har foregått i byen. Dette kan tolkes som tegn på husdyrhold, men kan også bety at dyr ble fraktet levende til byen før de ble slaktet. Uansett om dyrene ble holdt i Oslo, eller bare slaktet i byen, kan dette i alle fall ha sikret byboerne ferskt kjøtt og muligheten til å undersøke dyret før de spiste det.

At bybefolkningen holdt husdyr kan også ha bidratt til å sikre variert kost. Geitene kunne gi både kjøtt og melk. Fordelen med geiter er at de blir kjønnsmodne tidligere enn sau, og har

¹⁷¹ Lunden 1976: 244

¹⁷² Lunden 1976: 244

¹⁷³ Lie 1988: 193

¹⁷⁴ I. Øye, *Middelalderbyens agrare trekk*, Bergen 1998: 54

¹⁷⁵ Nedkvitne & Norseng 2000: 156; Øye 1998: 45

derfor en større reproduktiv evne. Geita er også mindre utsatt for sykdom og parasitter enn sauen og tåler å gå ute lenger.¹⁷⁶ Storfe kan ha gitt store mengder kjøtt, og dersom man hadde kuer kunne de også gi melk. Hovedformålet med grisehold var å skaffe kjøtt og fleisk.¹⁷⁷ Det ser altså ut til at husdyrhold kan ha sikret byfolk animalske produkter som har vært viktige for helsen. Det må imidlertid sies at husdyrholdet sannsynligvis ble mindre vanlig da bebyggelsen ble tettere, og det ble mindre plass for dyrehold i byen. Imidlertid kan husdyrholdet ha økt igjen i senmiddelalderen da ødetomter ble en del av bybildet.

4.2.3. Fisk

Fisk var også en viktig matressurs for oslofolk. Det ser ut til at mye av fisken som ble konsumert av bybefolkningen ble fraktet til byen utenfra, og solgt fersk, tørket eller saltet.¹⁷⁸ I Oslo viser beinmaterialet fra de største utgravningene på feltene «Mindets tomt» og «Søndre felt» at torsk var dominerende. Imidlertid er det funnet forholdsvis lite hodebein som tyder på at torsk i hovedsak ble innført hodekappet, altså tørket, fra Nord-Norge og via Bergen.¹⁷⁹ Også saltet sild, ved siden av tørrfisk, må ha vært en viktig del av kostholdet til oslofolk i følge utgravningene. Tørket eller saltet fisk kunne holde seg i tønner i uker og måneder. I tillegg var fisk et helt nødvendig tilskudd i den katolske fastetiden da det ikke var tillatt å spise kjøtt.

Samtidig har nok oslofolk også fisket en del selv, og Norseng har hevdet at Nedkvitne har underkommunisert betydningen av det lokale fjordfisket for bybefolkningen.¹⁸⁰ Dette hevder han blant annet skyldtes at Nedkvitne ikke hadde tilgang på analyser fra to mindre grøftegravninger som ble publisert samme år som byhistorien ble utgitt. Grøftegravningene kastet et nytt lys over forbruket av lokalt fanget fisk, og viste et relativt sett større fiskekonsum enn i de eldre og større utgravningene.¹⁸¹ I utgravningene fant de også bein etter flere typer fisk, som sild, makrell og ål, og også bein etter lokalt fisket torsk. Norseng argumenterer for at fisk som makrell og sild må være underrepresentert i de store utgravningene fra Oslo, blant annet på grunn av bevaringsforhold og innsamlingsmetoder. Norseng hevder at oslobefolkningen må ha spist mye lokalt fisket saltvannsfisk som de må ha fisket til eget bruk eller for salg, eller som de har kjøpt av bønder som bodde langs fjorden.¹⁸² Både det arkeologiske materialet og

¹⁷⁶ R. Lie, *Dyr i byen – en osteologisk analyse*, Trondheim 1989: 27

¹⁷⁷ Øye 1998: 52

¹⁷⁸ Schia 1991: 187-189

¹⁷⁹ Nedkvitne og Norseng 2000: 157

¹⁸⁰ P. G. Norseng, Middelalderbyen Oslo og fiskeressursene i Indre Oslofjord, i L. B. Johansen (Red.), *En aktivist for Middelalderbyen Oslo. Festskrift til Petter B. Molaug i anledning hans 70-årsdag 19. desember 2014*, Oslo 2015: 233

¹⁸¹ Norseng 2015: 205

¹⁸² Norseng 2015: 236

samtidige skriftlige kilder tyder på dette. Til tross for at det er vanskelig å si hvor mye lokalt fanget fisk oslobefolkningen spiste, er det vanskelig å tro at ikke folk skulle ha drevet matauk ved å utnytte den fiskerike fjorden rett utenfor byen.

4.2.4. Grønnsaker, frukt og bær

En annen kilde til mat for byfolk var grønnsaker, frukt og bær. Det meste må ha blitt sanket inn i byens nærmeste omland, men kan også ha blitt dyrket i byen i hager, bed og bakgårder. Allerede i Bjarkøyretten for Trondheim omtales dyrking av ulike hagevekster i byområdet: «Om ein mann gjeng innanfor ein annan manns gjerde og stel kål eller kvann eller lauk, og han vart teken der med så mykje som ein pennings verd, då er han marks tjuv [...]».¹⁸³ Et slikt inngjerdet dyrkingsareal for grønnsaker og urter, og kanskje også frukt, kalles ofte grasgarør i kildene. Hager er forholdsvis ofte nevnt i urban sammenheng og tyder på at de har spilt en viktig rolle i byene.¹⁸⁴

Det er funnet flere betegnelser på grønnsakshager, som for eksempel løkhage eller kålhage.¹⁸⁵ De ulike hagebetegnelsene, informasjon i de normative kildene og i andre diplomer fra middelalderen, gir en pekepinn om hva som kan ha blitt dyrket. I Bjarkøyrettens bestemmelse nevntes kål, kvann og løk. Erter, bønner, og nepe nevnes i blant annet Landsloven: «Men om nogen gaar i en andens kjøkkenhage eller kvannhage, eplehage eller næpe-, erter eller bønnebed og al den frugt, som folk hegner med gjærde eller gjæter, tvigjælde det til eieren og 2 ører i tokkabet.»¹⁸⁶ Utgravninger i byene gir mer informasjon om hva folk kan ha dyrket, og i det paleobotaniske materialet fra Oslo er det funnet løk, bønner, erter og nepe.¹⁸⁷ Også frukt og bær kan ha blitt dyrket i byene. I et inngjerdet bakgårdsområde i Oslo fra slutten av 1000-tallet ble det for eksempel funnet et stort antall ripsfrø.¹⁸⁸ Ordet «eplehage» kjenner vi fra Landsloven, så epler var sannsynligvis kultiverte allerede ved slutten av 1200-tallet.¹⁸⁹ I det utgravde frø materialet i Oslo, spesielt fra latrinene, er det funnet et rikt utvalg frukt og bær: epler, bringebær, blåbær, tyttebær, molter, jordbær, nyper og hasselnøtter.¹⁹⁰ Dette latrinematerialet er fra områder man regner med har tilhørt vanlige folk i byen. Lignende funn har man også fra avtreder fra Bergen som har vært til felles bruk.

¹⁸³ J. R. Hagland og J. Sandnes (overs. og innl.), *Bjarkøyretten*, Oslo 1997: 88

¹⁸⁴ Øye 1998: 18

¹⁸⁵ Øye 1998: 18

¹⁸⁶ Taranger 1970: 188

¹⁸⁷ Øye 1998: 15-16

¹⁸⁸ Øye 1998: 25

¹⁸⁹ Taranger 1970: 188

¹⁹⁰ Schia 1991: 185

I tillegg til grønnsakene, fruktene og bærene som ble dyrket eller sanket ble også noe importert. Flere av de nevnte hagevekstene, som erter, bønner og humle omtales som importvarer fra slutten av 1200-tallet. Dette indikerer at etterspørselen og forbruket var større enn den hjemlige produksjonen klarte å dekke. Byloven omtaler erter og bønner som handelsvarer og det samme gjør Oslos privilegier fra 1358.¹⁹¹ I privilegiene står det også om ris, mandler, pepper, safran og annet krydder som kan ha blitt kjøpt og konsumert av bybefolkningen. Valnøtter, fiken og vindruer er funnet i latriner fra utgravningsområder i Oslo og må også ha blitt importert.¹⁹²

Hagene var sannsynligvis ikke et allemannseie. I kildene ser det ut til at byhagene ofte hadde tilknytning til samfunnets og bymiljøets øvre sjikt, særlig klostre og andre kirkelige institusjoner.¹⁹³ Man skal være forsiktig med å overdrive betydningen av hagebruket for bybefolkningen som helhet, for hager opptok sannsynligvis et forholdsvis lite landareal. Likevel tyder både skriftlige kilder og botaniske undersøkelser på at den eldste hagedyrkingen faktisk er eldre enn klostrene og at den fantes i mer vanlige bykontekster. Dette gjelder også for senere faser. At hager også gjentatte ganger omtales i lovene tyder på en omfattende dyrkning og utnytting. I Bergen ser man også fra kildene at hager var utbredt blant den vanlige bybefolkningen ved at de drev jord- og hagebruk ved siden av sine spesielle byerverv.¹⁹⁴ I Oslo kan hager ha fått større utbredelse i senmiddelalderen med de mange ødetomtene som var blitt en del av bybildet.¹⁹⁵ Sankingen, dyrkingen og importen viser tydelig hvordan oslofolk selv sikret seg variert mat, og at de på den måten sannsynligvis fikk i seg nødvendige vitaminer. Vitaminer kjente de ikke til, men kan gjennom erfaring ha sett at en viss bredde i kostholdet ga en gunstig helsetilstand.

4.2.5. Drikke

Øl, melk og vann var også viktige bestanddeler i oslobefolkningens kosthold. Vann har hatt en utstrakt bruk i husholdningene, og har blitt benyttet i både matlaging og som drikk.¹⁹⁶ Det ser likevel ut til at øl og melk hyppigere ble drukket til måltider. Øl fantes i mange varianter og i ulik styrke. Mungåt var et lett øl som ble brygget i Norge og brukt i den daglige kosten, mens Bjorr var importert sterkøl fra Tyskland, laget av bygg og pors, og smakstilsatt med honning.¹⁹⁷

¹⁹¹ Taranger 1923: 35; NgL III, nr. 89

¹⁹² Griffin 1988: 35

¹⁹³ Øye 1998: 23

¹⁹⁴ Helle 1982: 445

¹⁹⁵ Nedkvitne og Norseng 2000: 340

¹⁹⁶ F. Grøn, *Om kostholdet i Norge indtil aar 1500*, Oslo 1927: 161

¹⁹⁷ Grøn 1927: 171; I. Øye, *Mat og drikke i middelalderen*, Bergen 1980: 11

Øl var tilgjengelig for byfolk gjennom handel, men var også i stor grad en bygeskjeft. Ølkoner er beskrevet som en egen yrkesgruppe i byvedtekter, og ølomsetningen var strengt regulert ved at kun eiere av bygårder kunne brygge og selge øl.¹⁹⁸

Melk ble for det meste drukket i form av skjør, syre eller surmelk etter at fløten var skilt fra.¹⁹⁹ Som tidligere beskrevet kan husdyrhold i byen ha sikret bybefolkningen melk, både fra kyr og geiter. Geitemelk skal imidlertid ha hatt en utpreget skarp smak og det er derfor ikke enkelt å si hvor mye geitemelk som faktisk ble drukket.

Vann var en livsnødvendighet, og ble hentet fra brønner og elver i nærheten av byen. Det er funnet et begrenset antall brønner i de store byene, og i utgravningsfaser fra visse perioder har man ikke funnet noen.²⁰⁰ Få brønner kan forklares med at det kanskje kan ha ligget flere brønner utenfor det utgravde området, og arkeolog Greta Åberg tenker seg også at noen av brønnene på utgravningsområdet «Søndre felt» må ha vært offentlige, som for eksempel en brønn som var plassert på en stor trebrolagt plass man antar har vært en gjennomfart.²⁰¹ Kanskje kan fåtallet brønner også skyldes at de hovedsakelig ble satt opp på grunn av den store brannfaren i byene, og ikke som drikkekilder. I Byloven ble det bestemt at alle bygårder skulle ha en form for vannforsyning i tilfelle brann: «Der skal være kar i de gaarder som der ikke er brønd til, og vand i det.»²⁰² Forskere har tenkt seg at mange av brønnene i bygårdene må ha vært farlige forurensningskilder dersom vannet ble benyttet til drikke og i matlaging. Latriner som har ligger nære brønnene kan blant annet ha fremskyndet forurensningen.²⁰³

Det er imidlertid interessant at det ser ut til at drikkevann har vært adskilt fra vannet som ble lagret i tilfelle brann. Byloven bestemmer følgende: «Nu om en mand staar i veien [og verger for] det vand som man trænger til at slukke ilden med [...] kan [man] usaket ta det [...] og likesaa for vand om det gjælder folks *drikkevand* (min utheving).»²⁰⁴ Dermed kan det kanskje tenkes at brønnvann har blitt brukt noe som drikkevann, men kanskje i større grad til vasking, husdyr og som brannforsikring. Det synes usannsynlig at folk skal ha benyttet seg av brønnvannet som drikkevann dersom dette var synlig forurenset, luktet eller smakte dårlig. Samtidig må det nevnes at vann kunne være forurenset uten at det luktet eller smakte dårlig, og da har man vært avhengig av å kunne assosiere plager og sykdom med det dårlige vannet.

¹⁹⁸ NgL III, nr. 2

¹⁹⁹ Øye 1980: 10

²⁰⁰ Schia 1991: 170

²⁰¹ G. Åberg, *Den smutsiga medeltiden. Norbert Elias' civilisationsteori i arkeologisk belysning*, Lund 1999: 26

²⁰² Taranger 1923: 32

²⁰³ Åberg 1999: 26

²⁰⁴ Taranger 1923: 33

Uansett kan muligens drikkevann i større grad ha blitt hentet fra kilder eller friske brønner, og blitt lagret i egne beholdere som kan ha bevart vannet på en måte som hindret forurensning.

Alnaelven og Klosterelven (Hovinbekken) var trolig byens viktigste kilder til vaske- og drikkevann.²⁰⁵ Dersom bybefolkningen skulle hente vann her, måtte de gå langt, da de nedre delene av Alnaelven bare bestod av udrikkelig brakkvann.²⁰⁶ Regn er også en mulig vannkilde. På Folkebibliotekstomta i Trondheim ble det funnet en grop med en tønne i som lå inntil et bygningshjørne. Arkeolog Axel Christophersen har tolket tønna til å være en slags cisterne som kan ha fanget opp regnvannet fra taket på den nærliggende bygningen.²⁰⁷ Også på «Søndre felt» i Oslo er det funnet en nedgravd tønne som ser ut til å ligge inntil en bygning.²⁰⁸ Tønna er tidligere tolket som brønn, men kanskje kan den snarere ha fungert som cisterne.

Til tross for indikasjoner på at mange ulike mat- og drikkevarer har blitt konsumert i Oslo sier dette fortsatt lite om hvem som spiste dem, eller om folk fra flere sosiale lag hadde tilgang på variert kost. På samme måte som at arkeologisk forskning kunne underbygge påstanden om at oslobefolkningen kan ha hatt tilstrekkelig med mat, kan osteologisk forskning også si noe om sammensetningen i folks kosthold.

4.2.6. Variasjon i kost: osteoarkeologisk perspektiv

I byen Sigtuna i Sverige er det blitt gravd frem et stort skjelettmateriale, og her har forskere blant annet undersøkt kostholdsmønstre ved å analysere stabile isotoper i skjelettene. Til forskjell fra Hamre som i sin studie fant tegn på tilstrekkelig matmengde hos individene, så Anna Linderholm og Anna Kjellström i Sigtuna mer på sammensetningen i matkonsumet hos de ulike skjelettene. I en artikkel fra 2011 sammenlignet forfatterne ulike skjeletter fra én kirkegård i Sigtuna.²⁰⁹ Skjelettmaterialet som ble undersøkt var fra år 1100 til 1300, og kirkegården synes å ha vært for ordinære byfolk. I utkanten av kirkegården ble det funnet seks individer med tegn på spedalskhet. Plasseringen av gravene følger samtidige skandinaviske gravreguleringer som tilegnet områdene lengst fra kirken til fattige eller utskudd.²¹⁰ I studien analyserte de stabile isotoper i de seks sykdomsrammede skjelettene, samt i 19 andre skjeletter fra samme kirkegård som ikke viste tegn på spedalskhet.

²⁰⁵ I. Torstenson, *Fra nattmann til renholdsverk: avfall og renovasjon i Oslo gjennom tusen år*, Oslo 1997: 23

²⁰⁶ Schia 1991: 170

²⁰⁷ A. Christophersen og S. W. Nordeide, *Kaupangen ved Nidelva*, Oslo 1994: 153

²⁰⁸ E. Schia, Bebyggelsesrester og datering, i E. Schia (Red.), *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. bd. 3*, Øvre Ervik 1987b: 74-76

²⁰⁹ A. Linderholm og A. Kjellström, Stable isotope analysis of a medieval skeletal sample indicative of systemic disease from Sigtuna Sweden, *Journal of Archaeological Science*, 38, 2011

²¹⁰ Linderholm og Kjellström 2011: 925

Funnene viste at kostholdet i Sigtuna så ut til å ha vært relativt ensidig og hovedsakelig bestående av korn, men samtidig med en høy andel animalsk protein. Ved å sammenligne med andre lignende studier, der de hadde funnet større tilførsel av ferskvannsfisk hos de lavere sosiale lagene i befolkningen, tolket Linderholm og Kjellström de høye verdiene animalsk protein i skjelettene til å indikere økt inntak av ferskvannsfisk eller andre marine produkter hos befolkningen i Sigtuna. De hevdet videre at dette var tilfellet for mennesker fra alle de sosiale lagene.²¹¹ Økningen av ferskvannsfisk i kosten knyttet forskerne til fastereguleringene fra kirken, der kjøtt ble forbudt på fastedager, mens fisk fortsatt var lov å spise.

Et annet svært interessant funn i studien var at forskerne ikke kunne påvise noen signifikant forskjell i kosten til de sykdomsrammede og de tilsynelatende friske i kontrollgruppen.²¹² I en tidligere artikkel undersøkte forfatterne andre skjeletter i Sigtuna fra år 900 til 1100, fra to ulike kirkegårder der de visste at den ene var forbeholdt folk fra en høyere elite, mens den andre var forbeholdt mer «ordinære» byfolk.²¹³ Her fant de en liten forskjell uttrykt ved inntaket av dyreproteiner som var større i kosten til menneskene fra høystatuskirkegården.²¹⁴ Med tanke på at forskerne hadde funnet denne sosiale forskjellen i kost i Sigtuna tidligere, forventet de å finne en forskjell i kosten til de syke og de friske i undersøkelsen fra 2011. Forskerne tenkte seg derfor at kosten måtte ha vært sosialt definert på en annen måte, og foreslo at dette kan ha vært uttrykt i matkvalitet, heller enn i matkilde.²¹⁵

Påstanden om at forskjellen i kosten mellom grupper av ulike sosiale lag kan uttrykkes i matkvalitet heller enn matkilde, kan man også finne tegn på i England. Rawcliffe viser at kjøtt av dårlig kvalitet ofte ble donert til fattige syke, og særlig til spedalske i engelske byer. I byer som York, Oxford og Ipswich ble det for eksempel vanlig at «[...] the rulers ... allocated 'any measly meat' confiscated in the city markets to local *leprosaria* [...]».²¹⁶ Lignende bestemmelser gjaldt også fisk, brød og øl. Denne tilsynelatende merkelige skikken høres likevel ikke så rar ut dersom man ser den i lys av en overbevisning om at enhver som allerede var syke kunne spise dårlig mat uten å ta skade av det.²¹⁷ På denne måten fikk folk fra de lavere sosiale lagene tilgang på samme type matvarer som resten av befolkningen, slik som analysene fra Sigtuna også tyder på.

²¹¹ Linderholm og Kjellström 2011: 930

²¹² Linderholm og Kjellström 2011: 931

²¹³ A. Kjellström, J. Storå, G. Possnert og A. Linderholm, Dietary patterns and social structures in medieval Sigtuna, Sweden, as reflected in stable isotope values in human skeletal remains, *Journal of Archeological Science* 36, 2009: 2690-2692

²¹⁴ Kjellström m.fl. 2009: 2689

²¹⁵ Linderholm og Kjellström 2011: 931

²¹⁶ Rawcliffe 2013: 236

²¹⁷ Rawcliffe 2013: 236

En annen interessant osteoarkeologisk undersøkelse ser på dyrebein fra middelalderen for å si noe om kosthold. I artikkelen sammenligner Anne Hufthammer dyrebein fra erkebispegården i Trondheim og Oslogate 6 i Oslo, der skomakere skal ha holdt til. Undersøkelsen innebærer dermed en sammenligning av kostholdet hos overklassen og hos vanlige husholdninger i middelalderen.²¹⁸ Studien viser få forskjeller i kostholdet hos de to sosiale gruppene. Kostholdet skal ha vært variert med kjøtt fra storfe, småfe, fugl og fisk.

Det er funnet noe mer viltkjøtt i Erkebispegården enn i Oslogate 6, både av ville fuglearter og av hjort og elg. Hvorfor vanlige husholdninger har konsumert mindre viltkjøtt enn Erkebispegården er ikke enkelt å svare på. Kanskje kan det ha hatt noe å gjøre med at viltkjøtt ble ansett som en luksusvare, eller at bøndene i østlandsområdet beholdt slike ressurser for seg selv.²¹⁹ Det faktum at viltkjøtt spilte en liten rolle i bybefolkningens matkonsum, til tross for at det må ha vært nok av vilt i områdene rundt Oslo, kan være et tegn på at kjøttbehovet ble dekket av mengden storfe og småfe som ble fraktet til byen og som bybefolkningen holdt selv.

I likhet med Hamre, fant heller ikke Linderholm og Kjellström eller Hufthammer at kosthold er en god indikator på sosiale forskjeller. Linderholm og Kjellström viste at selv folk fra de laveste sosiale lagene i bysamfunnet spiste samme type mat som andre, og Hufthammer viste hvordan folk fra de høyeste sosiale lagene i bysamfunnet hadde tilnærmet samme kost som mer vanlige husholdninger. Den eneste forskjellen som de nevnte kostholdsanalysene kan indikere er at kvaliteten på maten kan ha vært bedre, og at kosten inneholdt noe mer animalske varer i de øvre sosiale sjiktene.

4.2.7. Betydningen av et variert kosthold

Ut fra både det skriftlige og arkeologiske materialet kan det se ut til at den jevne oslobefolkning skaffet seg tilstrekkelig og variert kost. At folk i byene har hatt et relativt godt kosthold synes å gjelde også for de engelske byene: «Townsmen viewed *en masse* seem to have enjoyed a better diet than their country counterparts.»²²⁰ Påstanden begrunnes blant annet med bybefolkningens mulighet for egendyrking og husdyrhold i kombinasjon med tilgangen på mat gjennom den omfattende og mangfoldige handelen, slik det også tenkes for Oslo. Både i kraft av å være kjøpstad og oppebørselby må Oslo ha fått tilført mange forskjellige matvarer, og mat

²¹⁸ A. K. Hufthammer, Kosthold hos overklassen og hos vanlige husholdninger i middelalderen. En sammenligning mellom animalosteologisk materiale fra Trondheim og Oslo, i A. Dybdahl (Red.), *Osteologisk materiale som historisk kilde*, Trondheim 2000: 163

²¹⁹ Schia 1991: 186

²²⁰ Dyer 1989: 197

av god kvalitet. Maten av best kvalitet kan man imidlertid regne med at først og fremst gikk til kongen og kirken, og deres menn.

Hva kan et variert kosthold ha hatt å si for oslobefolkningen? I dag vet vi at variert kost er viktig for ikke å pådra seg mangelsykdommer. Blant annet rakitt, skjorbuk og anemi er vanlige sykdommer knyttet til mineral- og vitaminmangel. Mangelsykdommer er særlig utbredt i land der levevilkårene er dårlige, og kostholdet ensidig. Det er vanskelig å si noe sikkert om kostholdssykdommer i middelalderen ettersom kildene er sparsomme. Visse mangelsykdommer kan sette spor i skjelettene, men gir sjeldent entydige svar på hva mennesket faktisk har lidd av. Imidlertid vet vi for eksempel at rakitt, eller engelsk syke, er en mangelsykdom som enkelt kan identifiseres i skjeletter. Rakitt skyldes mangel på vitamin D, og kjennetegnes ved at knoklene blir myke, korte og bøyde. Slike knokkelforandringer er lite funnet i skjeletter i Danmark, og tyder på at engelsk syke ikke var utbredt blant middelalderbefolkningen der.²²¹ Dette forklares blant annet med den gode tilgangen på fisk og sollys, og forekomsten av rakitt har trolig ikke vært særlig annerledes i Oslo.

Dersom oslofolk faktisk hadde en relativ god tilgang på variert kost, i form av frukt og bær, korn, kjøtt, fisk og grønnsaker kan man anta at mangelsykdommer ikke var særlig utbredt. På grunn av kildesituasjonen er det ikke mulig å si noe mer inngående om emnet, men det kan se ut til at folk i Oslo har hatt et gunstig utgangspunkt for å få dekket det sammensatte behovet for vitaminer og mineraler.

4.3. Bestemmelser i forbindelse med salg av mat

Byfolk fra alle sosiale lag var avhengig av en aktiv kongemakt og byforvaltning som kunne regulere mathandelen for å forhindre varierende og urimelig høye priser, samt rått og helsefarlig mat. Som kapittelet vil komme til å omtale kan kongens bestemmelser og reguleringer knyttes til egeninteresser. Likevel mener jeg at det må ligge et premiss til grunn om at kongens aktive lovgivning i tillegg kan gjenspeile bybefolkningens krav og forventninger. Man kan anta at folk har vært opptatt av maten de kjøpte eller byttet til seg, og derfor kan for eksempel klager fra en misfornøyd befolkning ha bidratt til kongens tiltak og bestemmelser. Uavhengig av om lovgivningen er innført på kongens eget initiativ, eller som en følge av klager, vil mange av tiltakene ha gagnet bybefolkningen. Hvordan har tiltak fra kongen og byforvaltningen knyttet til mathandel bidratt til å forbedre oslobefolkningens ernærings situasjon?

²²¹ P. Bennike, Paleopatologi, i N. Lynnerup, P. Bennike og E. Iregren (Red.), *Biologisk antropologi med human osteologi*, København 2008: 338

4.3.1. Prisfastsetting

En måte å regulere handel på er ved prisfastsetting. Lunden har skrevet om prisfastsetting i middelalderen i Norge. Den prisfastsettende mekanismen er ikke konstant eller gitt, og den varierer med skiftende motivering for og institusjonalisering av handelen.²²² Også Norseng har skrevet om administrativ prisfastsetting i middelalderen, og ser dette som den «[...] eksplisitt formulerte prisreguleringen, opprettholdt ved formelle sosiale sanksjoner.»²²³ De eldste overleverte takstbestemmelsene for bynæringene finner man i byvedtekter for Bergen fra 1282. I rettarboten ble det fastsatt takster på varer fra skomakere, skreddere, gullsmeder, garvere, jernsmeder, kjelesmeder, kistesnekkere, bøkkere, tømmermenn, slipere, skjoldmakere, barberere, badekoner, batkstekoner, møllere, kammakere, arbeidsfolk, tjærebredere, tranhandlere, torvmenn og tilskjærere.²²⁴ Menn i byforvaltningen var også knyttet til prisfastsetting. I flere kilder har de blant annet i oppgave å fastsette takster på vin: «Lagmannen, rådmennene og gjaldkeren skal fastsetje kva som skal betalast.»²²⁵ Ølpriser har også blitt fastsatt av byforvaltningen: «Det skal tappes etter rett mål [...] og siden fastsetter rådmennene takst.»²²⁶

Hva kan motivene til kongen og byforvaltningen ha vært for å drive slik prisfastsetting? Lunden hevder at: «Det er eit tilstrekkeleg motiv å hindre den antagonisme som fylgjer prisforhandling, og den opne konflikt som under visse tilhøve også kan oppstå ved slik forhandling.»²²⁷ Det virker sannsynlig at forhandling om priser og opplevelsen av at disse var «urimelige» kan ha skapt store uroligheter blant folk fra alle sosiale lag, til besvær for kongemakten. En kan tenke seg at bybefolkningens forventninger til kongemakten særlig kan ha knyttet seg til hans ansvar for å sikre dem overkommelige priser på essensielle handelsvarer som mat og drikke. Klager og forventninger viser således også aktive og bevisste innbyggere.

Som kapitlet har vært inne på kan prisfastsettingen av varer også ha vært motivert av et forsøk på å sikre fattige tilgang på mat. Folk fra lavere sjikt i byen kan ofte ikke ha hatt noen annen mulighet enn å kjøpe, eller få, de billigste og dårligste matvarene tilgjengelig, og derfor må ansvaret med å straffe uredelige handelsmenn ha ligget hos kongen og/eller byforvaltningen. Rawcliffe viser hvordan det var vanlig for de engelske byene å beskytte de dårligere stilte medlemmene av bysamfunnet fra å bli utnyttet. I 1350 ble det for eksempel bestemt en makspris

²²² K. Lunden, *Økonomi og samfunn. Synspunkt på økonomisk historie*, Oslo 1972: 71

²²³ P. G. Norseng, *Administrativ prisfastsettelse i det norske middelaldersamfunnet* (Hovedoppgave), Oslo: Universitetet i Oslo 1983: 11

²²⁴ NgL III, nr. 2

²²⁵ NgL III, nr. 89, RN VI, nr. 469

²²⁶ NgL III, nr. 115, RN VII, nr. 919

²²⁷ Lunden 1972: 73

som bakere kunne få lov til å ta for kjøttpaier til kundene. Bymagistrater forsøkte også å beskytte lavtlønnede menn og kvinner ved å kreve at bakere og ølbryggere i London og Leicester måtte servere mat og drikke til en lavere pris til de som ikke hadde god råd, men av samme kvalitet som det de serverte til de som kunne betale mer.²²⁸ Den tidligere omtalte bestemmelsen fra Landsloven om å selge korn til en rimelig pris kan muligens gjenspeile noe av det samme.

4.3.2. Lovbestemmelser knyttet til svindel

I Magnus Lagabøtes bylov og landslov er det mange lover knyttet til kjøp og salg, og bestemmelsene viser hvordan kongemakten generelt har administrert handelen. Mange av lovene forsøker å sikre de norske handelsmennene i konkurranse med utenlandske, men noen av bestemmelsene viser også hvordan øvrigheten har forsøkt å beskytte kjøperne. Mange av kapitlene omhandler i detalj hvordan kjøp skal gå riktig for seg, og det er liten tvil om at bybefolkningene har opplevd problemer i møte med uhederlige handelsmenn. Et eksempel på dette kan man se i kapittel 5 i kjøpebolken i Byloven, og i kapittel 10 i kjøpebolken i Landsloven:

Likesaa om nogen sælger honning i tønder eller dunker, eller malt eller korn i pund, mel i meiser [kurver], smør eller salt i løper eller bælg [skinnsekker], lin i bundter eller i bælg eller nogen ting som er i bundt eller bælg, da skal det være jevngodt inden som uten; ti ingen skal sælge en anden fusk eller falsk.²²⁹

Bestemmelsen uttrykker helt tydelig et forbud mot å skjule dårlige varer for kjøperen. Videre i bestemmelsen i Landsloven står det: «Men om sælgeren gjorde forfalskningen, da er han saket 8 ørtuger og 13 mark sølv til kongen, hvis det ikke efter loven ansættes til høiere straf.»²³⁰ Boten som skulle idømmes en som forsøkte å svindle kjøpere ved å skjule dårlige varer er interessant å undersøke videre. Da er det først nyttig å vite noe generelt om bøter, og satsene på disse.

Sakøren, altså straffebøter og konfiskasjon av forbrutt eiendom, var en svært viktig inntektskilde for kongen.²³¹ Bøtene ble regnet i mark og ører, der 1 mark = 8 ører = 24 ertuger. Avhengig av hvor alvorlig lovbruddet var eller hvilke skadevirkninger det hadde, fastsatte

²²⁸ Rawcliffe 2013: 275-276

²²⁹ Taranger 1970: 169

²³⁰ Taranger 1970: 169

²³¹ K. Helle, *Gulatinget og Gulatingslova*, Leikanger 2001: 156

Gulatingsloven bøter som steg fra 1 øre til 3 mark, men den kunne i spesielle tilfeller bli doblet til 6 mark.²³² I tillegg kom det ekstra høye straffebøter på 15 og 40 mark ved grove brudd på freden i samfunnet.

Boten på 8 ertuger og 13 mark sølv for uhederlig salg var den høyeste av de faste bøtesatsene i Byloven. Boten for å selge «en anden falskt» ligger også svært nære de ekstra høye straffebøtene som begynte på 15 mark, noe som indikerer at både bybefolkningen og kongemakten oppfattet uredelig handel som svært alvorlig. Det er forståelig at svindlere som solgte dårlig, mindre eller annen mat enn det kjøperen trodde den betalte for, enkelt kunne skape uroligheter blant folk. Slike uroligheter må kongemakten ha ønsket å unngå, og ekstra streng straff til kjøpmenn som jukset med salgsvarer var sannsynligvis virkningsfullt for å oppnå dette. I tillegg er det verd å nevne at kongen hadde forkjøpsrett på alle handels- og nødvendighetsvarer.²³³ Kongen ville nok heller ikke risikere å bli lurt i forbindelse med kjøp, noe som også kan ha ligget til grunn for den såpass strenge boten.

Et annet eksempel på en lov som omhandler å sikre kjøperne fra uærlige selgere står skrevet i kjøpebolken i både Byloven og Landsloven, og er en bestemmelse om at vekter og målekar skulle standardiseres i hele Norge. Påbudet om ensartede mål og vekter har trolig bakgrunn i at det fantes mange lokale variasjoner rundt om i landet, og utlendingers økende handelsvirksomhet i byene skapte behov for ordnede mål- og vekteforhold. I tillegg ser det ut til at noen har dratt nytte av den manglende standardiseringen, og har jukset med måleapparatene til skade for kjøperne: «Da det nu er vedtat over hele landet, at samme pund og vekt og met (lod) og stika (alenmaal) og maalekar skal gjælde over hele landet, for at faakundige mennesker saa meget mindre kan bedrages [...]».²³⁴ Det er tydelig ut fra ordlyden at standardiseringen har sammenheng med et forsøk på å sikre en redelig handel.

Videre i bestemmelsen ramses det opp hvilke målekar og vekter som skulle benyttes til ulike typer matvarer: «Smørpunderen skal være som den altid har været: 3 pund smør, saaledes at 24 mark utgjør et smørpund. [...] Der er andre maalekar til at maale honning og alskens drikkevarer, tran og andet saadant [...]».²³⁵ Den spesifikke beskrivelsen av hvordan matvarer skulle måles kan indikere at uenighetene eller svindelen i særlig grad var knyttet til mathandel. Samtidig kan spesifiseringen også gjenspeile hvor vesentlig mathandelen var for befolkningens

²³² Helle 2001: 157

²³³ Taranger 1970: 168

²³⁴ Taranger 1970: 181

²³⁵ Taranger 1970: 181

kosthold generelt, og hvor viktig det var at kongemakten grep inn for å sikre at denne gikk ordentlig for seg.

Problemer med slik svindel, og lignende bestemmelser som den i Byloven, fantes også i engelske byer. På midten av 1300-tallet ble målekar i Bristol merket med et kongelig stempel og brukt som en standard som folk skulle sjekke sine egne målekar opp mot. Alle målekar skulle sjekkes og godkjennes hver sjette måned.²³⁶ Det samme står i bestemmelsen i Byloven, men her var det gjaldkeren i byene, og sysselmannen i bygdene, som skulle sjekke målekarene, og kun hver 12. måned.²³⁷ Dersom noen hadde uriktige vekter eller målekar skulle disse bli ødelagt, og eieren bøtelegges med en mark sølv. Slike bestemmelser ble gjennomført i England av samme grunn som i Norge: manglende standardisering gjorde det enkelt for selgere å handle uhederlig med sine kunder.

4.3.3. Kvalitetskontroll

En annen viktig måte å regulere handel på er ved å utøve en form for kvalitetskontroll. Kan man gjennom kilder se tegn på at en slik kvalitetskontroll har funnet sted i Oslo? Og hvem utøvde i så fall en slik kontroll? Ut fra Landsloven ser det ut til at det ble innført en slags takstnemnd som skulle ta stilling til klager i forbindelse med solgte varer, og om disse holdt mål: «Med det er alt falsk, som *skjønnsomme mænd* (min utheving) taksere for falsk. Ikke skal sysselmand eller hans ombudsmand taksere det; ti da kan pengegriskhet ... avsi kjendelsen.»²³⁸ Det kan se ut til at det skulle være et utvalg av slike skjønnsomme menn, med oppgave å håndtere klagesaker i forbindelse med handel.²³⁹ Det kan også se ut til at utnevnelsen av en slik nemnd skulle sikre at avgjørelsen ble tatt av en «nøytral» part, ettersom sysselmann eller ombudsmann tiltros å kunne bli styrt av andre motiver.

Rådmennene i byene kan kanskje også ha hatt en viktig rolle knyttet til kvalitetskontroll av handelsvarer. Som nevnt i bakgrunnskapittelet ble denne sammensetningen knyttet til domsavgjørelser og en rekke administrative oppgaver. De hadde blant i oppgave å fastsette takster, og tok seg kanskje av varekontroll.²⁴⁰ I en rettarbot for Trondheim i 1377 ble det gitt regler forbundet med tapping og salg av drikkevarer. For både tysk øl og munngått ble det fastsatt takster. Likevel står det: «Byfogden og to rådmenn skal tilkalles for å tilsi enhver hvor

²³⁶ Rawcliffe 2013: 271

²³⁷ Taranger 1923: 55

²³⁸ Taranger 1970: 169

²³⁹ KLN 19: 556

²⁴⁰ KLN 19: 556

dyrt han kan selge de ulike slags drikk før den uttappes.»²⁴¹ Norseng har omtalt rettarboten og har stilt spørsmål ved de to bestemmelsene som strider mot hverandre. Hvordan kan det ha seg at det ble fastsatt takster på drikke, men at byfogden og rådmennene likevel skulle bestemme prisen? Norseng hevder at det kanskje kan henge sammen med kvalitetssjekk. Etter å ha kontrollert drikkens kvalitet kunne rådmennene fastsette prisene innenfor rammen satt av faste takster.²⁴²

En tredje måte å kontrollere kvalitet på var at håndverkere kontrollerte produktene til andre i sin egen yrkesgruppe. I en rettarbot fra 1314 ble det plukket ut to gullsmeder som skulle føre kvalitetskontroll med andre gullsmedvarer i Bergen.²⁴³ Det er ikke usannsynlig at en slik utnevning av «kontrollører» også kunne skje innenfor andre håndverk eller yrkesgrupper som drev med mat og drikke i de norske byene. Denne metoden for kvalitetskontroll var vanlig i de engelske byene. I Winchester valgte for eksempel slaktere to av sine egne «[...] to 'view the flesh slaughtered for sale within the city' before it reached the customer.»²⁴⁴ I de engelske byene hadde imidlertid de aller fleste håndverkene egne laug, som langt på vei regulerte og kontrollerte seg selv. Laug var derimot ikke vanlig i Norge ettersom kong Eirik Magnusson utstedte en rettarbot i 1293/94 som forbød laugssammenslutninger.²⁴⁵ Likevel kjenner vi til et skomakerlaug fra Oslo i middelalderen, og syv håndverkslaug fra Bergen som tyder på en viss yrkesmessig organisering.²⁴⁶ Helle har tenkt at en slik organisering også kan gjenspeiles i vedtektene fra 1282 med den detaljerte prissettingen av forskjellige håndverk.²⁴⁷ I tillegg til egenkontroll innenfor de ulike laugene, ansatte byelitene i de engelske byene også lønnede tjenestemenn til å håndheve et stadig økende antall forskrifter i forbindelse med kvalitet og salg av matvarer.²⁴⁸ Kanskje fungerte lagmannen, gjaldkeren og rådmennene på en lignende måte i de norske byene.

4.3.4. Kvalitetskontroll knyttet til tid og sted for salg av matvarer

Byloven hadde veldig klare normer for hvor i byen forskjellige former for handel skulle drives. Gatehandel var tillatt med alle nye og ubrukte varer, i stort og smått.²⁴⁹ Ved siden av gatebruken skulle det meste av handelen foregå på torget: «Men paa torvet kan folk sælge hvad de vil

²⁴¹ NgL III, nr. 110, RN VII, nr. 643

²⁴² Norseng 1983: 161

²⁴³ NgL III, nr. 39

²⁴⁴ Rawcliffe 2013: 261

²⁴⁵ NgL III, nr. 6

²⁴⁶ Nedkvitne & Norseng 2000: 268

²⁴⁷ Helle 1982: 456

²⁴⁸ Rawcliffe 2013: 264

²⁴⁹ Taranger 1923: 43

foruten kvernstener eller tømmer eller skib.»²⁵⁰ Når vareomsetningen ikke foregikk på torg eller i gate, skulle den være knyttet til hus i bygårdene, og det var forbudt å selge varer fra skip.²⁵¹ En vanlig oppfatning er at bestemmelsen var et forsøk på å sikre handelen for de husfaste mennene, og å gjøre det vanskeligere for utlendinger ved at de måtte leie lagerplass for så å selge derfra.²⁵² En rekke lover og bestemmelser i forbindelse med handel innskrenket handelsretten til utlendinger.

Likevel kan man kanskje tenke seg at bestemmelsene om hvor de spesifikke varetypene skulle selges fra også kan ha hatt andre motiver. På et samlested som et torg ville både handlende og produsenter kunne utøve gjensidig kontroll med hverandre. Kjøpere ville kunne sammenligne flere kvaliteter, og kongens ombudsmann og en eventuell kontrollnemd ville hatt mulighet til enklere å overvåke diverse forskrifter av både handelsmessig og økonomisk art.²⁵³ I tillegg ser man fra kilder at varer i alle fall i senmiddelalderen skulle kvalitetsprøves ved torget: «Men korn, malt, mel og rug, som kommer med skip i hele og halve lester eller [skip]pund, av dette skal en skjeppe føres til torget for prøving av kvaliteten, som det så skal omsettes etter.»²⁵⁴ Varekontroll må ha vært spesielt viktig i forbindelse med livsviktige matvarer, som også den nevnte rettarboten indikerer. Noe som kan underbygge dette er at bestemmelser om hvor varer skal selges fra gjentas flere ganger i byvedtekter og rettarbøter, og at det da er ulike kilder til mat som omtales, ikke andre handelsvarer: «Levende naut og sauer skal ingen kjøpe uten han kjøper på torget.»²⁵⁵ Disse byvedtektene fra 1282 ble stadfestet i 1331: «Storfe, småfe og høns må ikke kjøpes andre steder enn på bytorvet, under trusel om konfiskasjon og en halv marks bot. Noe tilsvarende gjelder laks og annen råfisk (som det er lov å kjøpe ved bryggen) [...]».²⁵⁶

Salg av fersk fisk utgjør et interessant unntak fra regelen om at varer skulle selges på torget. I Byloven står det om salg av fisk: «Fersk laks og anden fersk fisk og østers, det skal forhandles i baater eller paa brygger, om man vil, men ikke bringes i boder til salg.»²⁵⁷ Det samme gjentas også i senere rettarbøter. Rawcliffe skriver om store problemer med fiskehandlere i de engelske byene. De opplevde at fiskerne var tilbøyelige til å drive småhandel med varer som hadde begynt å råtne.²⁵⁸ I London resulterte dette i en streng og regulert

²⁵⁰ Taranger 1923: 30

²⁵¹ Taranger 1923: 35

²⁵² Helle 1982: 410-411

²⁵³ KLN 19: 556

²⁵⁴ NgL III, nr. 111, RN VII, nr. 644

²⁵⁵ NgL III, nr. 2, Bagge m.fl. 1973: 172

²⁵⁶ DN VII, nr. 135, RN IV, nr. 843

²⁵⁷ Taranger 1923: 50

²⁵⁸ Rawcliffe 2013: 252

overvåking av fiskehandlerne. Rawcliffe skriver om en bestemmelse i London som skulle gjennomføres for å sikre ferskheten til varene: «[...] all catches should be offered direct to the public on the riverside within 'two ebbs and one flood' after docking.»²⁵⁹ Bestemmelsen omhandlet altså at ferske varer skulle selges fra skip, eller ved bryggene, innen et og et halvt døgn etter at skipene hadde lagt til kai, for at kjøperne skulle kunne være sikre på at varene var ferske.

Kan bestemmelsen i Byloven ha vært et lignende forsøk på å sikre at bybefolkningene i Norge ikke ble lurt til å kjøpe gammel og begynnende forringet fisk? Det virker sannsynlig. Det er påfallende at lovene så tydelig forbyr handel fra skip, mens salg av fersk fisk så eksplisitt utgjør et unntak. I Oslo, som i London, er det sannsynlig at fiskehandlere forsøkte å selge varer som ikke var helt ferske. Dermed kan bestemmelsen ha vært knyttet til kvalitetskontroll.

I byvedtektene fra 1282 forandres bestemmelsen om fisk seg noe: «Fersk fisk skal en heller ikke kjøpe uten ved torget eller på bryggene.»²⁶⁰ Dersom det ligger noe i min tolkning om at påbudet om å selge fisk på bryggene hadde en sammenheng med å sikre matkvalitet, kan dette tyde på at det på dette tidspunktet var god mulighet for kontroll og regulering også på torget. Videre kan dette tenkes å ha en sammenheng med at det gjentatte ganger ble uttalt at potensiell fersk mat, som levende storfe og småfe, måtte selges på torg.

At mulig kvalitetskontroll kan ha vært knyttet til både hvor og når salg av matvarer skulle foregå kan man se i en rettarbot for Oslo fra 1377: «Alt gårdskjøp av innenlandske varer forbys, og de skal ikke føres inn i byen mellom solnedgang og soloppgang.»²⁶¹ Forbudet mot å selge varer i byen om natten kjenner man også igjen fra engelske byer. Der var bymagistrater godt kjent med risikoen ved forurenset mat, og arbeidet med å beskytte bybefolkningen mot uredelig og potensielt skadelig handel. I 1320 ble for eksempel tre slaktere straffet for å handle med kjøtt, «by candle-light» etter portforbudet på kvelden. Rawcliffe skriver at «[...] civic regulations had long forbidden the jointing of carcasses after a certain time in the afternoon, while insisting that dressed meat should never be held over for sale on the following morning or later.»²⁶² Forbudene forklarer hun med at det ikke var mulig for bymyndighetene å regulere eller kontrollere handelen om natten. Dermed kan bestemmelsen i rettarboten for Oslo om at ingen varer skulle føres inn til byen etter solnedgang henge sammen med den påfølgende utfordringen med å drive kontroll.

²⁵⁹ Rawcliffe 2013: 253

²⁶⁰ NgL III, nr. 2, Bagge m.fl. 1973: 172

²⁶¹ NgL III, nr. 111, RN VII, nr. 644

²⁶² Rawcliffe 2013: 243

4.3.5. Regulering av handel knyttet til sykdomsbekjempelse

Den kanskje vanligste måten å forklare prisfastsettingene, lovbestemmelsene og varekontrollen knyttet til handel på, er med argumentet om at det var en måte å sikre norske kjøpmenns interesser. Et annet argument omhandler, slik som Lunden hevdet, at reguleringen av handelen var en måte for kongemakten å unngå uroligheter blant befolkningen. Et mulig tredje motiv som kan ligge bak den kontrollerte og regulerte handelen kan tenkes knyttet til den humoralpatologiske oppfatningen. For å unngå sykdom måtte de fire kroppsvæskene være i balanse, og et balansert kosthold bestående av fersk og god mat var svært viktig i dette henseende. Et menneskes kost ble gjerne sett på som «the first instrument of medicine» og som det viktigste verktøyet man hadde for å opprettholde god helse.²⁶³ I tillegg ble dårlig og forurenset mat ansett for å være farlig og kunne føre til sykdom. Kan den humoralpatologiske oppfatningen også ha hatt noe å gjøre med bestemmelsene som er knyttet til mat?

En rettarbot for Bergen som ble vedtatt en gang mellom 1355 og 1380 omtaler drikke som blir fraktet til byen for å selges: «Utenlandske drikker som er kommet innenfor takmark [byens utmarksområder] for å selges, skal vurderes etter kvalitet, og dårlig vare skal ikke selges.»²⁶⁴ Dette kan selvfølgelig gjenspeile de tidligere nevnte motiver med at kongen ønsket å sikre befolkningen mat og drikke av god kvalitet blant annet for å unngå uroligheter. Samtidig kan også rettarboten gjenspeile den humoralpatologiske sykdomsoppfatningen. Medisinsk litteratur fra middelalderen vektla farene ved vin eller øl av dårlig kvalitet, en holdning som ble videreutviklet av kirken.²⁶⁵ Det er ikke utenkelig at en del drikke som ble innført fra utlandet var blitt dårlig underveis. I engelske byer ble det etablert svært mange ølstuer mot slutten av middelalderen på grunn av problemene med å konservere og transportere øl uten at den ble sur.²⁶⁶ Kanskje var frykten for at bybefolkningen skulle bli syke av dårlig øl og vin en av faktorene som bidro til utstedelsen av rettarboten.

Også overdrevne mengder alkohol ble ansett for å være helsefarlig. En engelsk predikant advarte leserne sine om at «[...] ‘drunkenness takes away one’s memory, blurs the senses, confuses the mind, stirs up lust, ties the tongue, poisons the blood, weakens all the limbs, and destroys one’s health altogether’.»²⁶⁷ Et eksempel på denne tankegangen er kanskje mulig å identifisere i *Håkon Håkonssons saga* der sagaforfatteren Sturla skriver om Knut Håkonsson

²⁶³ Rawcliffe 2013: 232

²⁶⁴ NgL III, nr. 115, RN VII, nr. 919

²⁶⁵ Rawcliffe 2013: 254

²⁶⁶ Rawcliffe 2013: 254

²⁶⁷ Rawcliffe 2013: 254

Jarl at: «Jarlen var en høvisk mann på alle måter, han var god klerk, gavmild på gods, høy av vekst og en vakker mann; han drakk for mye, og det gikk ut over helsen.»²⁶⁸

Fra kilder kan man se at også mat ble knyttet til helse i den forstand at god mat kunne bidra i sykdomsbekjempelsen. Inger Ottedatter (Rømer) var en norsk adelskvinne og godseier, og innehadde flere len i det nordafjelske Norge. I et brev til erkebiskop Olav Engelbrektsson i 1526 skriver hun om en fattig prest som hadde vært hennes gjest og som hadde vært syk. I brevet står det at hun: «[...] bød ... hannom vd tiil megh ffor handt vor en krank mandt ath hand skwlle ffaa melk oc fferskmaadt [...]».²⁶⁹ Utdraget viser en tydelig formening om hvordan visse matvarer ble ansett som helsebringende eller knyttet til sykdomsbekjempelse. Ser man rettarbøtene og lovgivningen rundt kontroll og regulering av mat i lys av kilden kan forordningene henge sammen med troen på at noen typer mat kunne være helsebringende, mens annen og dårlig mat kunne føre til sykdom.

Et siste forhold som kanskje kan si noe om sammenhengen mellom sykdom og kosthold er fire kilder fra siste halvdel av 1300-tallet. Kilden fra Bergen som ble vedtatt mellom 1355 og 1380 er allerede sett på, og i 1377 og 1378 kom det rettarbøter for Oslo, Trondheim og Tønsberg.²⁷⁰ Alle tar blant annet for seg bestemmelser knyttet til regulering av mathandel. Rettarbøtene for Bergen og Oslo omtaler hvordan mat og drikke skal kvalitetsprøves, mens rettarboten for Trondheim gjentar bestemmelsen om at fisk skal selges ved bryggene. Rettarboten for Oslo og Tønsberg truer med den høye boten på 13 mark og 8 ertuger for å kjøpe eller selge matvarer utenfor torget. På dette tidspunktet hadde pestepidemiene og ettervirkningene av disse herjet landet i nesten tretti år. Det er nærliggende å tro at bymyndigheter og kongemakten forsøkte å håndtere den vanskelige situasjonen ut fra en mulig sykdomsforståelse. Fordi ferske matvarer etter humoralpatologiske prinsipper skulle hjelpe til med å balansere kroppsvæskene, mens fordervet mat kunne gjøre folk syke, kan den strenge reguleringen og kontrollen av matvarer ha vært et forsøk på å fremme byboernes helse.

En rettarbot for Oslo fra 1358 tyder på det samme. Rettarboten bygger hovedsakelig på tidligere byprivilegier som ble gitt i 1346, men tre nye punkter er lagt til i privilegiene fra 1358. Et av disse omtaler mathandel: «På strete og stretebuer kan nordmenn og dei som har nordmanns rett, kjøpe etter gamal sedvane bukkeskinn, geiteskinn, saueskinn og alt anna som kjem frå landet, berre ikkje malt, mjøl, smør og naut.»²⁷¹ Rettarboten fra 1358 har altså lagt til

²⁶⁸ A. Holtmark (overs.), *Håkon Håkonssons saga*, Oslo 1964: 290

²⁶⁹ DN XIV, nr. 551

²⁷⁰ NgL III, nr. 111; NgL III, nr. 115; NgL III, nr. 110; NgL III, nr. 114a og b

²⁷¹ NgL III, nr. 89, RN VI, nr. 469

et punkt til privilegiene fra 1346, som omtaler hvordan visse produkter av dyr, men ikke matprodukter, kunne selges på gatene og i bygårder slik som tidligere. Det står ikke hvor matvarene skulle selges, men det er grunn til å tro at de skulle knyttes til torget, med tanke på at dette ble stadfestet i tidligere vedtekter. Den store forskjellen mellom 1346 og 1358 er pestepidemiens inntog i Norge, og presiseringen av salgsbestemmelsen kan dermed indikere at matvarene ble knyttet til helse og sykdom.

Å hevde at den humoralpatologiske sykdomsoppfatningen kan ha ligget til grunn for de mange tiltakene og reguleringene, kan være spekulativt. Trolig henger tiltakene i størst grad sammen med kongens egeninteresse av å holde befolkningen fornøyd. Likevel var sannsynligvis kongemakten kjent med sykdomsoppfatningene, og det er ikke umulig at disse kan ha bidratt i samme retning. Det er også sannsynlig at folk flest hadde en formening om at dårlig mat kunne gjøre dem syke gjennom blant annet overført kunnskap og observert erfaring. Uansett om denne innsikten kom gjennom humoralpatologien eller gjennom folkelig erfaringskunnskap, kan bevisstheten ha forsterket behovet for kontroll og regulering ytterligere.

4.4. Oppsummering

Fra lovgivningen og andre kilder ser det ut til at kongemakten, kirken, bystyringen og oslobefolkningen aktivt arbeidet med å tilføre byen tilstrekkelig og variert kost. Mens oppebørselvarer og egenanskaffelse kan ha vært viktig for å dekke bybefolkningens matbehov, kan bybefolkningens egendyrkning, husdyrhold, fiske og sanking ha bidratt til å variere kosten. Handelsbestemmelsene fra kongemakten kan ha bidratt til å sikre osloboerne fersk mat av god kvalitet. Rådmennene hadde trolig en rolle i kvalitetsprøvingen. Behovet for kvalitetsmat kan henge sammen med befolkningens forventninger til maten de betalte for eller byttet til seg, men kan også gjenspeile middelalderens helseoppfatning, der fersk mat var et særlig viktig verktøy for å opprettholde god helse.

5. Avfallshåndtering

As the population expanded and small communities grew into towns, the situation got steadily worse. With no facilities for waste disposal everything was thrown out into the narrow lanes that ran between the dwellings so that these dark, dank conduits became quagmires of mud, human and animal excreta and garbage [...] non-existent sanitation meant that gut pathogens had easy access to food and water; and lack of personal hygiene allowed vectors like fleas and lice to prosper.²⁷²

Man kan forsøke å si noe om de hygieniske forholdene i Oslo ved å undersøke avfallshåndtering. Som beskrevet og slik sitatet ovenfor illustrerer, har svært dårlige hygieniske forhold preget det tradisjonelle bildet av middelalderbyene. Dårlig hygiene har vært ansett som en større trussel mot liv og helse i byene enn på landsbygda, blant annet fordi den høye befolkningstettheten skal ha ført til store avfallsmengder. Historikere har vært og er uenige om i hvor stor grad menneskene gjennom tidene har brydd seg om sine egne omgivelser og levevilkår. Historiker Anthony Wohl argumenterte for at majoriteten av folk på 1800-tallet «[...] ‘accepted filth and smell as parts of their world, as unremarkable and unnoticeable, perhaps, as peeling paint or smog-laden air’.»²⁷³ Sitatene ovenfor, som stemmer godt med det allmenne bildet av middelalderen, uttrykker det moderne menneskets forestillinger om avfall og hygiene. Når forskere i dag undersøker forhold fra middelalderen er det viktig å anerkjenne at middelaldermenneskenes oppfatning av hva som var rent og urent må ha vært forskjellig fra våre moderne oppfatninger av det samme. Ulike oppfatninger resulterer logisk i ulik håndtering av avfall. Derfor blir utfordringen å benytte seg av skriftlige kilder og arkeologisk materiale for å si noe nærmere om holdninger og avfallshåndtering, «[...] uten å moralisere over fortidens primitive forhold i lyset av vår egen tids (skrantende) fremskrittsoptimisme.»²⁷⁴ Hvordan arbeidet kongemakten, byforvaltningen og bybefolkningen for å bedre de hygieniske forholdene i Oslo? Ble avfall liggende og hope seg opp i tråd med den tradisjonelle oppfatningen, eller fantes det en form for renovasjon? Finner man initiativer til avfallshåndtering i forordninger fra kongemakten og/eller byforvaltning, og fulgte bybefolkningen opp eventuelle bestemmelser? Kan arkeologiske funn ytterligere belyse mulige tiltak knyttet til avfallshåndtering?

²⁷² D. H. Crawford, *Deadly Companions. How Microbes Shaped Our History*, Oxford 2007: 82

²⁷³ A. S. Wohl, *Endangered Lives. Public Health in Victorian Britain*, London 1983: 77

²⁷⁴ A. Christophersen, Var de alle svin?, *Spor. Nytt fra fortiden* 17(1), 2002: 5

5.1. Generell avfallshåndtering

Det arkeologiske materialet som hovedsakelig blir presentert og diskutert i dette kapittelet kommer fra utgravningene på feltene «Søndre felt» og «Mindets tomt» i Gamlebyen i Oslo. Tilsammen måler utgravningsfeltene ca. 1000m². Søndre felt ligger i bakgården til dagens Clemens' gate 2, med Mindets tomt rett nord. På disse feltene har arkeologene ment å kunne identifisere omkring 25 bygningstrinn fra tiden før 1624, og det er her de eldste bygningsrestene er avdekket.²⁷⁵ Søndre felt lå omtrent 250 meter opp fra de middelalderske bryggene, og skal ha vært et område med bolighus, uthus og håndverksmessig aktivitet.

I det eldste Oslo hadde beboerne god plass omkring husene sine. Her kunne de ha husdyrbeite og egen dyrkingsjord. Med mye ledig plass fantes det også steder hvor de kvittet seg med avfall, enten som gjødsel eller nedgravd i groper.²⁷⁶ I høymiddelalderen ble det trangere, og bebyggelsen ble tettere. Det ble vanlig med gårdsrom med fleretasjes hus, plassert tett ved siden av hverandre rundt en felles gårds plass for bygårdens beboere. Etter hvert begynte man å brolegge gårds plasser og gater for å kunne bevege seg mer bekvemt.²⁷⁷ Vestre strete, som var en av byens hovedgater, skal ha vært trebrolagt allerede på 1100- og 1200-tallet. De grovt tilhugde gatebordene skal ha vært festet til underliggende lunner med treplugg, slik utgravninger viser at har vært vanlig også andre steder i byen.²⁷⁸ Vestre strete skal imidlertid ha blitt brolagt med kalksteinheller fra midten av 1300-tallet. Stadig større deler av byarealet ble dekket med tre, og noen steder med stein. Dette må ha forhindret en del søle og gjørme, samtidig som det ble mindre organisk avfall i bygrunnen.²⁷⁹

5.1.1. Fjerning av avfall

Fra midten av 1100-tallet begynte menneskene i Oslo å frakte stadig mer avfall ut av byen.²⁸⁰ Det skjedde samtidig med at bebyggelsen ble tettere og brolegning mer alminnelig, og en lignende utvikling ses i andre skandinaviske middelalderbyer.²⁸¹ Arkeologiske funn viser at det var lite oppsamlet avfall i byene i senmiddelalderen fordi kulturlagene ble færre og mindre. Dette kan skyldes flere forhold, som for eksempel at det ble mindre avfall i byene som følge av befolkningsnedgang, og/eller mer systematisk rydding i byen enn i tidligere middelalder. Denne diskusjonen kommer jeg tilbake til senere i kapittelet. Arkeologen Anders Andrén skriver om

²⁷⁵ Nedkvitne og Norseng 2000: 18

²⁷⁶ Torstenson 1997: 21

²⁷⁷ Torstenson 1997: 21

²⁷⁸ Schia 1991: 35

²⁷⁹ Torstenson 1997: 21

²⁸⁰ Torstenson 1997: 22

²⁸¹ Torstenson 1997: 22

en arkeologisk undersøkelse i Lund, der det ble funnet fem meter med kulturlag datert fra år 1000 til i dag. Fire meter med oppsamling kan dateres fra 1000 til 1300, og kun én meter fra senmiddelalderen og nyere tid.²⁸² Andrén tegner et generelt bilde av kulturlagsakkumulasjoner over tid i flere skandinaviske middelalderbyer og finner at uavhengig av byenes alder og geologiske forutsetninger så er «kulturlagren ... som mäktigast under tidig- och högmedeltid, för att under senmedeltiden minska eller helt försvinna.»²⁸³ Det samme ser man for eksempel i Oslo, Trondheim, Bergen, Ålborg, Kolding og Århus.

Dersom de tynnere kulturlagene skyldtes økt rydding i senmiddelalderen betyr dette at bymenneskene må ha fraktet avfallet vekk fra bygårdene og gatene. Hvor kastet de i så fall avfallet? Gjødsele og kjøkkenavfall, som lå i groper og latriner i bygårdene, har trolig blitt hentet, eller fraktet, til gårdene som lå rundt Oslo. Bøndene har antakelig vært fornøyde med å kunne bruke gjødselen i sitt jordbruk.²⁸⁴ Når det gjelder annet avfall har sannsynligvis en del av dette blitt dumpet i sjøen og elver, og de kan også bevisst ha brukt avfall som fyllmasse for å skape økte brygge- og havnearealer.²⁸⁵ Flere større utgravninger støtter disse antakelsene ettersom det blant annet på Sørenga og ved munningen av Alnaelven er funnet møkk, knokler fra slakterivirksomhet og måltidsavfall, samt gjenstander av lær og tre.²⁸⁶ Et annet, for oss, naturlig sted å kvitte seg med avfall ville ha vært på en søppeldyng. I et eiendomsdokument fra 1477 nevnes «stadens grop».²⁸⁷ Dette kan ha fungert som en offentlig avfalls plass. En offentlig søppeldyng utenfor bebyggelsen er også kjent for Trondheim.²⁸⁸

5.1.2. Brolegning og rydding av gater

Vi vet at innbyggerne i Oslo fornyet brolegningen på gatene flere ganger i løpet av middelalderen, ofte ved at de la et nytt gatedekke oppå restene av det gamle. Mellom disse lagene har arkeologene funnet mye avfall. Funnene har åpnet for diskusjon om innbyggerne kastet søppelet og avfallet sitt ut på gatene. Schia skriver: «Svært mye av befolkningens avfall ble ikke fjernet, og måltidsrester, utslitte sko, knuste vinkanner, mistete nøkler og kammer forteller sitt om en bebyggelse som vokste på sitt eget avfall.»²⁸⁹ I motsetning til dette hevder historiker Hans-Emil Lidén om funnene på Mindets tomt at: «Hverken på gårdsplassedekkene

²⁸² A. Andrén, I städernas undre värld. I *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*, Lund 1986: 260

²⁸³ Andrén 1986: 262

²⁸⁴ Nedkvitne og Norseng 2000: 224

²⁸⁵ Torstenson 1997: 22

²⁸⁶ P. B. Molaug, Oslo havn før 1624, *Viking* 75, 2012: 223

²⁸⁷ DN V, nr. 900; Nedkvitne og Norseng 2000: 224

²⁸⁸ Christophersen og Nordeide 1994: 156

²⁸⁹ Schia 1987c: 226

eller i hustuftene var det fra trinn til trinn slike funn- og avfallskonsentrasjoner som en skulle vente dersom avfall var blitt liggende i større utstrekning.»²⁹⁰ Han hevder det kun er i forbindelse med gjenoppbygningsfaser etter branner eller ved nedrivninger at det ser ut til at avfallet er blitt liggende på stedet, da i form av konsentrasjoner av huggflis.²⁹¹

Rawcliffe omtaler avfall mellom brolegningene i engelske middelalderbyer. Hun beskriver hvordan funn av dyrebein og keramikk i jordlag mellom brolegningene i gatene i Winchester førte til en historikers konklusjon om at: «[...] ‘in wet weather most streets and lanes must have been at least ankle-deep in refuse’.»²⁹² Imidlertid er det mulig at lagene som er funnet i utgravningene ikke skyldtes opphopninger av avfall over tid, men at avfallet med vilje ble plassert i gatene som fyllmasse. Man vet at før 1350 ble avfall brukt som utjevne materiale og fyllmasse for å gjenvinne landområder fra sumper og bukter.²⁹³ Historiker Dolly Jørgensen viser til dokumenter fra Nottingham der kostnadene for å brolegge byens gater viser at det ble betalt for «[...] ‘carying of ramell to the same lane to highten it with’.»²⁹⁴ I dette tilfellet betyr «ramell» avfall, og det er tydelig at det ble plassert på den gamle gateoverflaten for å planere før det skulle legges et nytt dekke. I Magnus Lagabøtes bylov står det også om hvordan gatene skulle være jevnhøye, men ikke hvordan man skulle få til planeringen: «Saa skal og hvert gate[-stykke] være jevnhøit med de andre [...]».²⁹⁵ Med tanke på likheten i funnene av avfall mellom gatedekker i Oslo og andre europeiske middelalderbyer, anser jeg det som sannsynlig at også bybefolkningen i Oslo bevisst benyttet seg av avfallet som fyllmasse, og som hjelp til planering når det skulle legges ny brolegning.

Ut fra fortolkningen av at avfallet mellom brolegningene ble plassert der bevisst i forbindelse med planering og fyllmasse, må man ta utgangspunkt i at gatene ble ryddet og holdt ved like til vanlig. Magnus Lagabøtes bylov sier ingenting direkte om gaterydding, men den foreskrev en ryddesjau før julehøytiden: «Vore gater skal vi gjøre ryddige i juletiden; der skal man hverken dra op skib eller tømmer og ikke la op ved.»²⁹⁶ I en rettarbot for Oslo fra 1358, utstedt av kong Håkon 6. Magnusson, står det at: «Kong Håkon [5. Magnussons] og kong Magnus [Lagabøtes] brev til byen om vegbøting vert stadfeste. Den som forsømmer vegbøtinga, vil få trege [angre] det.»²⁹⁷ Det kan se ut til at det allerede på slutten av 1200-tallet

²⁹⁰ Lidén 1977: 64

²⁹¹ Lidén 1977: 64

²⁹² Rawcliffe 2013: 23

²⁹³ D. Jørgensen, Cooperative Sanitation. Managing streets and gutters in late medieval England and Scandinavia, *Technology and culture* 49, 2008: 560

²⁹⁴ Jørgensen 2008: 560

²⁹⁵ Taranger 1923: 25

²⁹⁶ Taranger 1923: 21

²⁹⁷ NgL III, nr. 89; RN VI, nr. 469

ble stadfestet at befolkningen i Oslo hadde ansvar for en form for veitvedlikehold. De omtalte brevene fra kong Magnus og Håkon er imidlertid tapt, så det er ikke mulig å si sikkert hva brevene i detalj sier om veitvedlikeholdet. Det er likevel mulig å tenke seg at det har blitt pålagt bybefolkningen å dekke gatene, enten med tre eller stein, samt at de har hatt ansvar for reparasjon dersom veidekket ble ødelagt. Dersom de tapte brevene har omtalt vedlikehold, kan de med sannsynlighet også ha omtalt rydding av gatene. I et diplom fra 1344 om et skifte i bygården Gullen i Oslo mellom to menn listes det opp ansvarsområder de to husholderne skulle arbeide med i fellesskap, eller dele mellom seg.²⁹⁸ I skiftet står det blant annet om «gårdrydding». Nedkvitne har tolket dette til å bety at gårdeierne ble pålagt å måtte rydde og vedlikeholde gater, allmenninger og brygger utenfor gårdene sine.²⁹⁹ Ut fra kilden kan det imidlertid vanskelig forstås at ryddingen omfatter andre områder enn bygården. Han henviser også til to andre bestemmelser i Byloven som omtaler «gatevedlikehold» og «reparationer», men heller ikke disse ser ut til å omtale rydding.³⁰⁰

De skriftlige kildene ser ut til å si noe om vedlikehold av gater, men ingenting om en mulig organisering av vedlikeholdet. Rydding omtales sjeldent eksplisitt, og man får heller ikke noe inntrykk av om dette har vært organisert. Arkeologiske kilder kan muligens belyse dette. Utgravninger har vist at mange av Oslos brolagte gater hadde forskjeller i trebrogning alt ettersom hvilke gårder de korresponderte med. Områdene ble markert med en «midtlinj» som løp nedover gaten, og ved at brolegningsmønsteret endret seg ved overgangen fra en bygård til en annen.³⁰¹ På brolegninger fra 1400-tallet i Uppsala kunne man se en midtlinj i gaten markert slik som i Oslo, men i tillegg var grensene til en gård markert frem til midtlinjen ved hjelp av større steiner. Brolegningsmønsteret kan være et resultat av at gårdeierne selv la dekke på veien og at de valgte sin egen måte å gjøre det på. Samtidig kan funnene indikere at husholdere fra bygårdene var tildelt et markert område som han skulle holde rent og ryddig, og som skulle vedlikeholdes og repareres om nødvendig.³⁰² Lignende inndelt brolegning både på langs og tvers kjenner man også fra Trondheim. Her ser man tegn på dette allerede fra perioden mellom 1050 og 1100.³⁰³ Christophersen hevder at det på et tidspunkt i denne fasen må ha blitt innført en individuell utbyggings- og vedlikeholdsplikt pålagt de enkelte innehaverne av delene som grenset opp til begge sidene av stretet. Han hevder også at det er rimelig å anta at plikten var

²⁹⁸ DN IV, nr. 283, Nedkvitne og Norseng 2000: 224

²⁹⁹ Nedkvitne & Norseng 2000: 224

³⁰⁰ Taranger 1923: 26,33

³⁰¹ Jørgensen 2008: 556

³⁰² Jørgensen 2008: 556

³⁰³ Christophersen og Nordeide 1994: 82

fastslått i lov på tidspunktet man kunne se markeringene i fasen, altså en gang i løpet av andre halvdel av 1000-tallet.³⁰⁴ En slik organisering synes som en fornuftig og mulig løsning. På denne måten ville hver husholder kjenne til området han var ansvarlig for, og samtidig ville det være enkelt å identifisere de som ikke overholdt plikten.

Funnene tyder altså på en utvikling der mindre avfall ble tømt innenfor bykjernen, og mer ble tatt ut av byen. Utviklingen antyder at byboere ikke forsøp gatene og naboenes eiendommer. Dersom det var slik at innbyggerne ble holdt ansvarlige for at områdene foran deres bygårder ble ryddet og vedlikeholdt, kan dette ha gjort dem mer opptatt av avfall og renhold generelt. Man må likevel anta at det både i høymiddelalderen og senmiddelalderen sannsynligvis har ligget avfall som små dynger på gårdsplassene eller på bestemte steder i gatene. At gatene skal ha vært dekket av mange centimeter med møkk og avfall ser imidlertid ikke ut til å stemme, verken i Oslo eller andre byer i Norge og Skandinavia i middelalderen

5.2. Håndtering av latrineavfall

Erik Schia har definert en latrine som «[...] en grop med eller uten plankeinnramming, brukt som avtrede/do. [...] Vi inkluderer i begrepet dessuten lag av gjødsel, spredt utover i flaten, som frøanalyser kan sannsynliggjøre er fra mennesker.»³⁰⁵ Under arkeologiske utgravninger i de norske byene er det funnet mange ulike typer latriner, fra latriner i egne frittstående hus, til åpne groper i bakgårdene. Hvordan forholdt folk seg til avføring og gjødsel i Oslo? Brukte de avtreder, og forsøkte de å skjerme seg selv og naboene sine for lukt og innsyn? Hva gjorde de med det kroppslige avfallet? Finnes det bestemmelser som viser en bevisst holdning til kroppslig avfall?

Under de arkeologiske utgravningene på Søndre felt ble det funnet mange typer latriner, og det ser ut til at den vanligste formen for latriner var enkle groper, der det kanskje var mulig å feste en stang eller sitteplanke over. Schia har hevdet at de fleste gjødsellagene som kan tilskrives menneskene på Søndre felt må ha vært avsatt i det fri, altså at de fleste innbyggerne i bygårdene gikk i gården under åpen himmel, i slike groper. Schia påpeker likevel at folk ikke alltid kan ha vært like konsekvente med hvor de har gjort sitt fornødne: «I enkelte tilfeller ser det til og med ut til at ekskrementene bare er kastet rett rundt hushjørnet.»³⁰⁶ Åberg hevder imidlertid at disse tilsynelatende tilfeldige spredningene av menneskelig avføring også kan

³⁰⁴ Christophersen og Nordeide 1994: 82

³⁰⁵ E. Schia, Introduksjon, i E. Schia (Red.), *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. bd. 3*, Øvre Ervik 1987a: 18

³⁰⁶ Schia 1987c: 225

skyldes at dyr som hunder, griser eller rotter har rotet i innholdet i åpne groper og spredt det ut over området.³⁰⁷ Hun underbygger antagelsen med at mange av gjødselplekkene Schia omtaler ofte lå inntil groper med samme innhold.

I tillegg til åpne groper ble det også funnet bebyggelsesrester tolket som egne bygninger med funksjon som avtreder. Eksempler på slike bygninger kan være små tilbygg til større hus, små stolpehus eller grophus. To eksempler på slike grophus er funnet fra 1000-tallet. De to grophusene hadde sannsynligvis tak, samt vegger av enten flettverk eller tynne, vertikalt stilte planker.³⁰⁸ Schia påpeker at plankene som har utgjort veggene i det ene grophuset i realiteten kan ha vært en lav karm og ikke en vegg i det hele tatt. Om ikke plankene ga mye beskyttelse mot innsyn, kan kanskje funksjonen heller ha vært å begrense og definere hvor man skulle drive slik aktivitet. Det synes likevel som at en del av disse konstruksjonene har hatt en form for beskyttelse mot innsyn. Dette kan i noen grad ha gitt privatliv til den som benyttet seg av avtredet, men også skjermet andre fra å overvære virksomheten. Antagelsen støttes av at en del av gropene, som Schia hevder har ligget under åpen himmel, ser ut til å ha vært delvis skjermet av flettverk på én eller flere sider.³⁰⁹

5.2.1. Latrinehåndteringen forandrer seg

Det ble altså funnet rester etter flere ulike typer latriner på området Søndre felt. Er det mulig å se en endring i latrinetyper som ble mest brukt i de ulike tidsperiodene? For fasene før år 1200 ser det ut til at det har vært opptil flere gjødselkonsentrasjoner ved bygårdene på Søndre felt. Ikke alle har blitt tolket til å være latriner, da noen av konsentrasjonene har inneholdt dyregjødsel. De fleste latrinene i de eldste fasene ser ut til å ha vært av den enkleste typen, altså en grop hvor man muligens har kunnet feste en stang eller sitteplanke over. Til tross for at disse gropene ikke har ligget inne i hus, kan man noen steder i de eldste fasene se det som har vært tolket og beskrevet som forsøk på en form for skjerming.³¹⁰ Imidlertid var det i den samme fasen hele seks identifiserte gjødselgroper på Søndre felt, og det ser ikke ut til at alle gropene var like kontrollerte. Mange lå også helt inntil de ulike husene. I fasene fra 1200- og 1300-tallet skjedde det imidlertid en endring. Her fant arkeologene gjerne ikke mer enn én

³⁰⁷ Åberg 1999: 16

³⁰⁸ Schia 1987b: 163

³⁰⁹ Schia 1987b: 111

³¹⁰ E. M. Næss, *Om menneskers forhold til gjødsel i middelalderens Oslo* (Mastergradsoppgave), Oslo: Universitetet i Oslo 1997: 34

gjødseleksentrasjon i de ulike fasene, og denne lå enten inne i et tilbygg til et hus, eller helt i utkanten av bygården, langt fra boligene.³¹¹

Hva kan denne endringen tyde på? For det første synes det som at det ble gjort forsøk på å skjerme avtredebedene. Økt skjerming er blitt beskrevet av arkeologene Lena Jörpeland og Mathias Bäck som har undersøkt forestillinger rundt renslighet i middelalderen. Forfatterne hevder at til tross for at det har vært en viss skjerming av latrinene på Søndre felt i århundrene som er undersøkt, virker tanken mer bevisst og gjennomført i de senere fasene.³¹² Dette fremstår som en fornuftig tolkning da fire av fem latriner som er funnet fra 1200-tallet enten lå inne i et hus eller var innhegnet av flettverksgjerder, mens det kun var to av elleve avtreder på 1100-tallet som hadde fullstendig beskyttelse mot innsyn.³¹³ Forfatterne hevder også at overgangen til de mer avskjermede latrinene kom samtidig med andre endringer, som igjen underbygger påstanden om en ny, eller økende, grensesetting mellom rent og urent hos bymenneskene.

En annen forandring hevder forfatterne kommer til uttrykk i økt respekt for naboene. Dette hevder de fremgår av at betydelig flere latriner lå helt inntil tomtegrensene mellom bygårdene i de tidligere periodene enn i de senere.³¹⁴ Den samme bevisstheten kan man også se i forbindelse med avstanden mellom gjødsel og bolighus. I de tidligere fasene ser det ikke ut til at dette var noe man tok særlig hensyn til da gjødselegropene gjerne lå helt inntil husene, men dette endrer seg utover på 1200-tallet. Da ble de åpne latrinegropene, slik som beskrevet, lagt i utkanten av bygården.

En tredje endring som ble observert på Søndre felt er en tilsynelatende konsentrering av latrinene. Schia hevder at plasseringen av gjødselegropene på Søndre felt gir inntrykk av en samling i de østre delene, som skal ha vært i de antatte bakre delene av eiendommene.³¹⁵ Jörpeland og Bäck har også kommentert dette, og hevder at latrinene ser ut til å være mer samlet på samme del av respektive tomt fra 1200-tallet, enn tidligere.³¹⁶ Konsentrasjonen av latrinene sammenfaller med at gjødsele i forholdsvis stort omfang ble fraktet vekk fra bygårdene. Arkeologer hevder dette fordi det nesten ikke finnes gjødselegg og gjødselegroper i kulturlagene i perioden mellom 1225 og 1525.³¹⁷ Hvor gjødsele ble fraktet vet vi ikke sikkert, men som tidligere nevnt er det sannsynlig å regne med at blant annet bønder i området rundt Oslo

³¹¹ Næss 1997: 85,86

³¹² L. B. Jörpeland og M. Bäck, Kroppskultur – föreställningar om synen på renlighet utifrån medeltidas latrinmaterial, i A. Andrén, L. Ersgård og J. Wienberg (Red.), *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*, Stockholm 2001: 333

³¹³ Jörpeland og Bäck 2001: 330

³¹⁴ Jörpeland og Bäck 2001: 333

³¹⁵ Schia 1987c: 225

³¹⁶ Jörpeland og Bäck 2001: 333

³¹⁷ Schia 1987c: 226

gjærne hentet gjødselen til sine gårdsbruk.³¹⁸ Endringen i håndteringen av det kroppslige avfallet i senmiddelalderen ser man også i Bergen, der avtrede ble flyttet lengre bort fra bolighusene. En mer omfattende endring i Bergen var at man bygget egne skur med avtreder lengst fremme på bryggene, slik at avfallet gikk rett i sjøen.³¹⁹ Avtreder med åpning ut i sjøen ble også bygget i Trondheim, men her mye tidligere.³²⁰ Funnene tyder på at oslobefolkningen i høy- og senmiddelalder i større grad begynte å gjøre sitt fornødne på helt bestemte steder, lenger vekk fra gateløp og hus, samtidig som gjødselen jevnlig ble fjernet.

En slik endret latrinehåndtering ville vært nærliggende å finne i et lovverk. Likevel har vi ingen forordninger om latriner eller kroppslig avfall for Norge i perioden på 1200- og 1300-tallet da de nevnte endringene skjer. Magnus Lagabøtes bylov som kom i 1276 sier svært lite om avfall, og ingenting om latriner. Mangelen på kilder er imidlertid ikke ensbetydende med at lovgivningen ikke har eksistert. Kanskje kan kilder fra Sverige gi en indikasjon på hvordan bestemmelser eventuelt har vært i Norge. I Magnus Erikssons bylov for Sverige er det en rubrikk som heter «Huru hemlighus [avtreder] skall byggas.»³²¹ Byloven kan dateres til omtrent 1350. I rubrikken står det: «Ingen får bygga hemlighus bredvid sin granne eller vid allmän gata, om han icke lämnar öppet tre fots dropprum mellan hans hus och sin egen gård eller sitt hus.»³²² Til tross for at noe lignende ikke står i Magnus Lagabøtes bylov vet vi at Norge og Sverige hadde veldig like forhold, og vi vet at de reduserte kulturlagene var et trekk ved både svenske og norske byer. Man kan kanskje regne med at når svenske byer fikk bestemmelser knyttet til latriner, så har det samme vært tilfellet for norske byer. Den svenske byloven påbyr for eksempel byboerne å bygge latriner med avstand fra naboer og gateløp. En større avstand mellom latrine og nabo/gate ble veldig synlig på Søndre felt etter 1200-tallet. En forsiktig tolkning av denne endringen kan da også være at beboerne faktisk fulgte en lovgivning som sa noe om plassering. Det er viktig å huske på at den svenske Byloven kom nesten 70 år etter den norske, og det ikke urimelig å tro at det kan ha kommet nye bestemmelser for de norske byene som ikke er bevart i kildene. Dersom det ikke kom noen lignende forordninger i Norge ser det likevel ut til at de fulgte en praksis som lignet den som var lovbestemt i Sverige. Det er rimelig å tenke at initiativ til renhold har kommet fra kongemakten, kanskje i samspill med byforvaltningen, og at det må eksistere en forbindelse mellom styring og de indikasjonene på

³¹⁸ Nedkvitne og Norseng 2000: 224

³¹⁹ B. G. Økland og K. Høiaas, *Bare Boss? Håndteringen av avfall i Bergen gjennom 1000 år*, Bergen 2000: 10

³²⁰ Christophersen og Nordeide 1994: 154

³²¹ Jörpeland og Bäck 2001: 327

³²² Å. Holmbäck og E. Wessén, *Magnus Erikssons stadslag. I nusvensk tolkning*, Stockholm 1966: 87, via Jörpeland og Bäck 2001: 327

økt rydding som markeres fra rundt 1200-tallet.³²³ Med initiativ eller oppmuntring ovenfra ville man kanskje fått til en bedre organisering, samt mulighet til å sette makt bak krav til renhold.

5.3. Befolkningsnedgang eller økt rydding?

Avfallsmengdene ble uten tvil redusert i senmiddelalderen, og mange historikere har tolket de tynnere kulturlagene i senmiddelalderen som tegn på mer omfattende og systematisk rydding. Imidlertid vet vi også at senmiddelalderen var preget av kraftig befolkningsnedgang på grunn av de mange pestangrepene som også rammet Oslo. Som tidligere nevnt anslø Nedkvitne befolkningstallet i 1300 til å være rundt 3000. Folketallet rundt år 1550 er anslått til å ha vært mellom 1000 og 1500. Når folketallet i Oslo sank med inntil to tredjedeler i løpet av senmiddelalderen, er det logisk å tenke seg at det ble produsert mindre avfall i byen. Hvordan kan vi så si noe om at de tynnere kulturlagene skyldtes en endret avfallshåndtering og ikke det lave folketallet?

Christophersen har hevdet at det ikke bare skjedde en reduksjon av kulturlagene i senmiddelalderen, men at lagene endret sammensetning. Omtrent alt organisk avfall forsvant, og det som ble igjen var tynne uorganiske lag av stein, sand, grus, aske og sot.³²⁴ Dersom de reduserte kulturlagene skyldtes befolkningsnedgangen kan det likevel ikke forklare hvorfor avfallssammensetningen forandret seg. Uten en endring i avfallshåndteringen ville menneskene som bodde i byen fortsatt kaste organisk avfall på bakken i bygårdene og i gatene slik som tidligere. Christophersen tenker seg derfor at endringene i kulturlagstilveksten i senmiddelalderen skyldtes et endret syn på hva som ble regnet som rent og urent avfall, og at de reduserte kulturlagene skyldtes rydding av avfallet som ble ansett for å være urent.

Universitetslektor Ellen Marie Næss har forsøkt å kartlegge hvor mange prosent av den totalt utgravde flaten på Søndre felt som var dekket av gjødsel i de ulike fasene. Utgravningene har vist at det skjedde en tydelig reduksjon av gjødsel i løpet av 1200-tallet.³²⁵ I fasene etter varierer prosentandelen gjødsel, men er betydelig mindre enn for fasene frem til ca. midten av 1200-tallet. Nedgangen tyder på at det skjedde en endring i håndtering av avfall allerede da folketallet i Oslo var høyt og befolkningstettheten stor, altså før befolkningsnedgangen begynte. En annen indikasjon på at de reduserte kulturlagene ikke skyldtes befolkningsnedgang alene, kan man se ved å undersøke mengden gjødsel som fantes i de tidligste fasene da befolkningstettheten på feltet var lav. På 1000-tallet var gjødselmengden stor, med en topp på

³²³ Åberg 1999: 24

³²⁴ Christophersen 2002: 5

³²⁵ Næss 1997: 56

1100-tallet. I denne fasen var så mye som 11,5 prosent av den totale utgravde flaten dekket av gjødsel.³²⁶ Dette tyder på at få mennesker ikke er ensbetydende med lite avfall.

Åberg hevder også at de tynnere kulturlagene skyldtes en ny form for avfallshåndtering. Hun ser det mer omfattende rørsystemet, den reduserte gjødselmengden, samt de tynnere kulturlagene fra slutten av senmiddelalderen i Oslo som en mulig konsekvens av en økt hygienisk bevissthet. Hun hevder likevel at forbedringene og effektiviseringen sannsynligvis ikke skyldtes en slik hygienisk bevissthet alene, men derimot flere faktorer.³²⁷ Hun hevder at det skjedde en forandring rundt første halvdel av 1200-tallet der gjødselen ble redusert til tross for at bebyggelsestettheten så ut til å øke. Forandringen sammenfaller med de tynnere kulturlagene og den mer omfattende trebrolegningen av veier og overflater. Brolagte gater og gårdsplasser må ha skapt et behov for mer regelmessig rengjøring og fjerning av avfall, samt ha hindret omfattende nedgravning av avfall, som igjen resulterer i tynnere kulturlag. Dyregjødselen forsvant så godt som helt, som kan tyde på økt rydding og/eller færre dyr inne i byen.³²⁸ Den tette bebyggelsen må ha gitt mindre plass til dyrehold, og ført til at det ble færre husdyr i byen fra 1200-tallet. Husdyrene som fortsatt ble værende i byen må ha blitt holdt på bestemte steder. I senmiddelalderen ville imidlertid lavere folketall og mindre tett bebyggelse gitt større rom for husdyrhold i byen. Dersom husdyrholdet økte i senmiddelalderen må den svært reduserte forekomsten av dyregjødsel i byen skyldes at den ble fjernet. Åberg hevder at det er rimelig å tenke seg at initiativer til rydding, slik som brolegning, har kommet fra eller blitt oppmuntret av kongemakten.³²⁹

De reduserte kulturlagene kan altså skyldes en kombinasjon av faktorer, men det faktum at kulturlagene endret sammensetning, at avfallshåndteringen endret seg allerede før befolkningsnedgangen, samt omfattende brolegning tyder på at de tynnere kulturlagene i stor grad skyldtes en endret håndtering av avfall, kanskje knyttet til et endret syn på hva som ble ansett for å være rent og urent, og i mindre grad befolkningsnedgang. En slik mulig holdningsendring blir behandlet grundigere senere i kapittelet.

5.3.1. Beskrivelser av endret avfallshåndtering i de skriftlige kildene

Tegn på økt rydding og en endret håndtering av avfall mot slutten av høymiddelalderen og starten av senmiddelalderen kan også relateres til lovgivning. I Byloven fra 1276 finnes den

³²⁶ Næss 1997: 57

³²⁷ Åberg 1999: 38

³²⁸ Åberg 1999: 38

³²⁹ Åberg 1999: 24

nevnte bestemmelsen knyttet til renovasjon som sier at gatene skulle ryddes før julehøytiden.³³⁰ Til tross for få renovasjonsbestemmelser i Byloven, fikk enkelte byer egne forordninger knyttet til avfallshåndtering. I Eirik Magnussons byvedtekter for Bergen av 1282 ble det forbudt å kaste «avfall og skitt» fra gårdene ut fra bryggene, noe som tyder på at det har blitt ansett for å være et problem.³³¹ Forbudet mot å kaste avfall på visse plasser viser i seg selv at avfall faktisk ble fraktet vekk og fjernet. En parallell kan man se i Trondheim, ved Håkon 5.s rettarbot i 1313. Her ble det forbudt å bære avfall, bark eller stein i elven.³³² Med tanke på at arkeologiske utgravninger har vist at det også ble kastet en del avfall i sjøen og elvene i Oslo, og at slike bestemmelser finnes for både Trondheim og Bergen, er det sannsynlig at en lignende bestemmelse også har eksistert for Oslo.

De eldste kjente renovasjonsvedtektene for Oslo stammer imidlertid fra 1595, og altså etter middelalderen. Bestemmelsene kom fra et byråd der byens øvrighet og borgere diskuterte alt fra handelsrettigheter og skatteinnkreving, til orden og renslighet. Den første av paragrafene knyttet til renhold omhandlet forurensning av det som ble kalt for «Byens Vanding».³³³ Her siktes det trolig til Alnaelven og Klosterelven (Hovinbekken) som var viktige vannkilder for oslobefolkningen. Rådstuemøtet ser ut til å ha vært opptatt av å hindre forurensning av vannet, og det forbyr folk å kaste «Møg, Aadsel eller anden Urenlighet» i elvene, på gater, brygger eller broer.³³⁴ Også forbud mot å kaste huder og skinn i elvene ble spesifikt omtalt. Delen om huder og skinn ble spesielt rettet mot skinnarbeiderne som holdt til i byen, og minner om bestemmelsen fra Bergen fra 1282.

En annen interessant paragraf under byvedtektene omhandler renhold av gatene. Paragraf 8 lyder som følger: «Hvilke som findes modvillige og ikke vil renlig holde og færdig gjøre deres Broer og Gader («Gaader»), hver for sin Fortaa og Gaardstomt epter Kongl. Maj.sts Brev Lydelse, bøde derfor 8 Ørtuger og 13 mark til Konningen og Byen.»³³⁵ Den beskrevne bestemmelsen og straffen underbygger antakelsen om at folk hadde ansvar for å feie og rydde sitt eget gårdsrom, men også den delen av gaten som grenset inntil sitt eget hus og eiendom.

En siste paragraf i byvedtektene som er interessant å se på i denne forbindelse omtaler «Hemmelhus». Bestemmelsen minner om den nevnte bestemmelsen fra den svenske Byloven,

³³⁰ Taranger 1923: 21

³³¹ NgL III, nr. 2

³³² NgL III, nr. 36b

³³³ Riksarkivet, Meddelelser fra det norske Rigsarchiv, indeholdende bidrag til Norges historie af utrykte kilder. Bd. 1, Christiania 1870: 298

³³⁴ Riksarkivet 1870: 298

³³⁵ Riksarkivet 1870: 299

da den forpliktet folk til å holde privetene sine unna gatene, for at verken innholdet eller stanken skulle plage andre. Også her er boten for ikke å følge påbudet på 8 ertuger og 13 mark.

Til tross for at bestemmelsene ikke er kjent for Oslo før mot slutten av 1500-tallet, trenger det ikke å bety at slik praksis ikke har vært gjeldende også tidligere. De ulike funnene i forbindelse med både husholdnings- og latrineavfall som er gjennomgått i kapittelet indikerer en endret avfallshåndtering i senmiddelalderen som muligens kan ha fulgt en lovgivning. I tillegg er utviklingen i de nordiske byene svært lik, med færre kulturlag og økt brolegning. Fra både svenske, og særlig danske byer kjenner man til diverse bestemmelser fra middelalderen knyttet til avfallshåndtering. I Roskildes byrett fra 1268 ble det bestemt at huseierne måtte fjerne møkk fra gatene, og i Københavns byrett fra 1443 skulle ikke avfall ligge mer enn maksimum tre dager på allmenne gater utenfor bygården.³³⁶ Når utviklingen har vært lik i byene med kjente avfallsforordninger og i byene som ikke har slike, kan det tyde på at det må ha eksistert en form for lovgivning også i de sistnevnte byene. Dersom det faktisk eksisterte avfallslovgivning i Oslo tidligere enn fra 1595, kan imidlertid vedtektene tyde på at bestemmelsene ikke ble fulgt. Dersom de samme lovene blir vedtatt gjentatte ganger kan det være et tegn på at praksisen ikke endrer seg, noe også de høye bøtene kan tyde på. Såpass høye bøter må ha vært en virkningsfull metode for å få slutt på uønsket atferd.

En annen mulighet er at det ikke var blitt gitt slik lovgivning tidligere, og at vedtektene fra 1595 var en første stadfesting av allmenn praksis. Bybefolkningen kan på dette tidspunktet også ha fulgt en mer generell bylovgivning og følt behov for å stadfeste den konkret for Oslo. Pestens herjinger kan også ha vært en årsak til samlingen og nedskrivningen av disse vedtektene. Den miasmatiske oppfatningen dominerte trolig på dette tidspunktet, og fra dansk side ble det innført antiepidemiske tiltak fra 1540-årene. Tiltakene krevde en sterk administrasjon og underkastelse fra undersåttene, og en såpass streng bøtelegging som man ser i vedtektene kan ha tydeliggjort alvoret i bestemmelsene. Dermed trenger ikke nødvendigvis bestemmelsene å bety at oslobefolkningen ikke allerede praktiserte en lignende form for avfallshåndtering, men at bestemmelsene nå ble nedskrevet og uttalt så eksplisitt på grunn av behovet for at absolutt alle måtte følge bestemmelsene, og at øvrigheten skulle kunne straffe hardt de som unnlot å følge dem.

³³⁶ Andren 1986: 264-265; DgK III Roskilde 1 § 7, DgK III København 22 § 47

5.4. Ulike tolkninger knyttet til endret avfallshåndtering

Den endrede håndteringen av avfall fra slutten av høymiddelalderen og i senmiddelalderen kan altså tyde på en endret holdning til avfall. Hvorfor oppstod en eventuell holdningsendring, og hva innebar den? Endringene knyttet til kroppslig avfall begynte i høymiddelalderen som var preget av sterk befolkningsvekst, og det synes som en logisk slutning at med tettere bebyggelse, større aktivitet og flere mennesker, følger det også en økning av både kroppslig og annet organisk avfall. Samtidig har økt brolegning og tettere bebyggelse ført til færre steder å kvitte seg med avfall i byen. Som følge av dette oppstår også et hygienisk problem. Det er urealistisk å anta at ikke oslobefolkningen i middelalderen opplevde de økende mengdene med avfall og stanken som fulgte med som en plage, slik vi ville ha gjort i dag. Den mer omfattende renoeringen var ikke spesiell for Oslo, men skjedde i en rekke andre skandinaviske middelalderbyer med befolkningsvekst i høymiddelalderen.³³⁷ Dette forklarer imidlertid ikke at bybefolkningen fortsatte å fjerne avfall også i senmiddelalderen, da befolkningen gikk ned. Ei heller hvorfor avfallssammensetningene forandret seg. Slik som tidligere nevnt setter flere historikere den endrede praksisen i sammenheng med endrede holdninger overfor avfall blant bybefolkningen. Mange har vendt seg til antropologiske forklaringsmodeller om tabuforestillinger og rituell urenheter for å forklare fenomenet nærmere.

Sosialantropologen Mary Douglas er en av dem som har studert rituell renslighet, og hun hevder at vi må gå bakenfor vårt moderne syn på renslighet i undersøkelser av førindustrielle samfunn.³³⁸ I hennes studier ligger det til grunn at våre ideer om renslighet er et uttrykk for samfunnets symbolsystem, og hvordan vi tenker og ser på verden. Å klassifisere verden, og å ordne den i et system, innebærer at man skiller ut det som ikke passer inn. Videre hevder Douglas at der det finnes klare forestillinger om urenheter, må det også være et system: «Dirt is the by-product of a systematic ordering and classification of matter, in so far as ordering involves rejecting inappropriate elements.»³³⁹ Dersom noe befinner seg der det ikke hører hjemme i systemet blir det oppfattet som urent. Et eksempel på dette er hvordan sko i seg selv ikke er urene når de befinner seg på eierens føtter eller i gangen, men å sette en sko på kjøkkenbenken blir oppfattet som urenselig. Videre sier Douglas at vi må kunne identifisere noe for å oppfatte det som urent. Sjøppel er frastøtende selv om det ligger på «riktig» plass i søppelbøtten, fordi det er mulig å identifisere bestanddeler i den. Avfall i en kompostbenge som er kommet langt i forråtnelsesprosessen er ikke lenger mulig å identifisere. Dermed blir avfallet

³³⁷ Christophersen og Nordeide 1994: 156

³³⁸ M. Douglas, *Purity and danger. An analysis of concepts of pollution and taboo*, London 2003: 36

³³⁹ Douglas 2003: 36

heller ikke oppfattet som en plage, men som ønsket, næringsrik jord. Dermed oppfattes kompostbingen som mindre uren.³⁴⁰

Forklart med Douglas sin modell ville dette bety at bysamfunnets måte å oppfatte verden på endret seg i løpet av middelalderen. Næss har benyttet seg av de antropologiske renslighetsteoriene for å forsøke å forklare håndteringen av gjødsel i Oslo. Hun påstår at gjødsel har vært oppfattet som urent i hele middelalderen, men at lokalisering, da som nå, var avgjørende for om noe ble oppfattet som urent eller ikke. Hun ser for seg at dette også har vært tilfellet på Søndre felt. Dette underbygger hun med tendensen til at gjødselen gjerne ble lokalisert i feltets østre del.³⁴¹ Likevel er det mange unntak fra dette, for i perioder var det mye gjødsel spredt rundt på feltet. Dersom man skal følge teorien helt ut ville dette medført at all den andre gjødselen som befant seg på Søndre felt ble oppfattet som feilplassert. Hvis så mye gjødsel skulle vært kategorisert som feilplassert ville det kanskje heller indikert at folk faktisk ikke brydde seg? Næss tenker seg snarere at gjødsel i de tidligere periodene har vært ansett lokalisert på «riktig» sted også når den var spredt over store deler av feltet. I løpet av 1200-tallet endres denne kategoriseringen med den følge at det ble mindre mengder gjødsel i nærmiljøet, og færre lokaliseringer for gjødselen som ble ansett for å være «riktige». Hun hevder at en holdningsendring i synet på omgivelsene må ligge til grunn for dette.

Jörpeland og Bäck benytter seg også av Douglas' modell, og utforsker hva som kan ha forårsaket holdningsendringen knyttet til kroppslig avfall. De hevder at forandringen som kan observeres ved latrinenes plassering og avskjerming etter 1200-tallet henger sammen med kristendommens endelige gjennomslag i de nordiske byene.³⁴² Forfatterne hevder at folks grunnleggende moralnormer forandret seg etter kristen moral. Videre trekker de inn en påstand av Morgyn Wagner som skal ha ment at: «Demons and sin are commonly associated with bodily impurities; and feces and urine are obvious manifestations.»³⁴³ Forfatterne stiller derfor spørsmål om de forandrede forestillingene knyttet til kroppen som fulgte kristendommen, kan vises i den endrede praksisen man for eksempel ser på Søndre felt. Kanskje ble det å plassere latrinen i et stengt rom en måte å isolere en person som utførte en handling der han var spesielt utsatt for å bli besatt av demoner? Og når man la latrinene lenger vekk fra husene og tomtegrensene var det også kan hende en måte å distansere seg fra området der demoner ofte

³⁴⁰ Douglas 2003: 161

³⁴¹ Næss 1997: 96

³⁴² Jörpeland og Bäck 2001: 334

³⁴³ Jörpeland og Bäck 2001: 334

var tilstede. En svakhet ved denne teorien er det lange tidsrommet fra kristningen skjedde til den endrede praksisen.

En annen mulig medvirkende forklaring på den endrede avfallshåndteringen kan kanskje finnes i middelalderens sykdomsoppfatninger. Frykten for skadelige miasmer var som beskrevet sannsynligvis vanligst blant samfunnseliten, men ble også spredt til vanlige menn og kvinner. Kanskje var det en økende utbredelse av miasmeoppfatningen og en frykt for denne som forårsaket en endring i avfallshåndteringen. En kilde fra Bergen som konkret omhandler ubehag i forbindelse med kroppslig avfall understøtter muligens tolkningen om at den endrede avfallshåndteringen var knyttet til miasmeoppfatning også *før* pestangrepene. I år 1247 kom en pavelig utsending, kardinal Vilhelm av Sabina, til Bergen. Brødrene ved dominikanerklosteret la frem for ham at de mente de hadde for liten plass, og ønsket å få denne utvidet, noe biskopen gikk med på. Kirken reagerte sterkt på dette og satte opp flere avtreder ovenfor klosteret. Avfallet derfra ség nedover mot selve klosteranlegget og tilkomsten til det. Munkene klaget til Vilhelm over at privetene var til plage for dem og for byfolk som besøkte klosterkirken.³⁴⁴ I tillegg fant Vilhelm ut at avtredeene var bygget på kirkegården til dominikanerklosteret, noe som var i strid med all rett og sømmelighet.³⁴⁵ Vilhelm ble meglar i konflikten og sørget for at avtredeene ble revet.

Kilden kan reflektere en miasmatisk smitteoppfatning. Munkene nevner spesifikt den vonde lukten som årsak til problemene, og kanskje viser dette bare en oppfatning av ubehagelig lukt. Klagen kan imidlertid også gjenspeile frykten for den vonde lukten. Det er sannsynlig at munkene, som geistlige, var kjent med den tilsynelatende faren ved forurenset luft. Munkene nevner også at lukten var plagsom for andre byfolk som besøkte klosteret. Dette kan være et tegn på at også de besøkende oppfattet lukten som farlig, men tyder kanskje heller på at de hadde en klar oppfatning av at avføring og lukten den medfører ble oppfattet som ubehagelig og uønsket. Da klagen ble fremsatt i 1247 sammenfaller dette med tiden da bymenneskene begynte å endre håndteringen av latriner og gjødsel.

Det skal likevel sies at det faktum at avtredeene var bygd på en kirkegård styrket klosterbrødrenes sak i å få dem fjernet. Kanskje har det heller vært en forestilling om at kroppslig avfall forurensar det hellige som har ligget til grunn for klagen. Dette kan igjen knyttes til Jörpeland og Bäckes teori om at folk i større grad enn tidligere isolerte og skjermte latrinene på grunn av kristendommens syn på avføring som noe urent. Frykten for det urene kan dermed ha vært et motiv. Imidlertid var det kardinal Vilhelm som reagerte på at avtredeene

³⁴⁴ DN II, nr. 7

³⁴⁵ DN II, nr. 8

var blitt bygget på kirkegården, mens munkene ikke argumenterte med den religiøse urenheten da de ba om å få avtrede revet. I brevtteksten var det kun den plagsomme, og kontinuerlige vonde lukten avtrede førte med seg som munkene klagde på: «fetor continuus».³⁴⁶ Mer sannsynlig var det kanskje en kombinasjon av faktorene som fikk munkene til å klage.

Isoleringen og fjerningen av illeluktende avfall kan altså ha vært en reaksjon på en økt miasmatiske smitteoppfatning blant bybefolkningen. Det kan også gjenspeile økt miasmatiske oppfatning hos øvrighetspersoner dersom den nye håndteringen av avfall skyldtes initiativ ovenfra. Tegn på dette kan man kanskje se i bestemmelsen om skomakernes plassering i Oslo. Det virker som at det ble laget sko i mange bygårder i byens første tid. Det er gjort funn av sko og lær i vanlige bygårder frem til ca. 1175, men etter den tid ser det ut til at skomakerne i byen har flyttet sammen på ett sted.³⁴⁷ Skomakerbodene nevnes første gang i en kilde fra år 1200. Da lå de langs Geilene (dagens Oslogate) fra Hallvardskirken og nordover, og funn fra arkeologiske utgravninger tyder på at det ble laget sko her frem til 1500-tallet.³⁴⁸ Dette området lå et stykke utenfor tettbebyggelsen, omtrent på samme sted som smiene lå, som etter Bylovens pålegg: «[...] skal ... flytte ut av vor by [...]», på grunn av brannfare.³⁴⁹ Skomakerne benyttet seg imidlertid ikke av ild, men brukte vann til garvingen av hudene. Garving fører med seg en svært ubehagelig lukt, samt mye avfall i form av bark og huder og kan forklare hvorfor også skomakerne ble plassert helt i utkanten av tettbebyggelsen. Plasseringen i utkanten av bebyggelsen ser man også tydelig i Bergen. At skomakerne ble samlet og utplassert på et område som ville være lite sjenerende for bybefolkningen tyder på at folk ble plaget av uønsket lukt. Ved siden av et «naturlig» ønske om å distansere seg fra vond lukt, kan dette kanskje også gjenspeile den miasmatiske smitteoppfatningen hos middelalderbefolkningen. Det samme kan man se i en forordning om bekjempelse av pestspredning fra 1348 for byen Pistoia i Toscana, der et av punktene forutsetter: «To avoid harm to men by stink and corruption, there shall in future be no tanning of skins within the city walls of Pistoia.»³⁵⁰ Dersom oslofolk trodde at den vonde lukta fra garvingen brakte med seg smitte, var det logisk å ønske at kilden til stanken skulle fjernes fra bykjernen slik som man ser ble gjort i Pistoia i Italia i forbindelse med pestepidemiene.

Rawcliffe hevder at det er en påfallende forbindelse mellom endringene i sanitære praksiser og økt følsomhet overfor risiko forbundet med skadelig lukt i de engelske byene.

³⁴⁶ DN II, nr. 7

³⁴⁷ Nedkvitne og Norseng 2000: 272

³⁴⁸ Nedkvitne og Norseng 2000: 272

³⁴⁹ Taranger 1923: 31

³⁵⁰ R. Horrox, *The Black Death*, Manchester 1994: 199

Dette kom særlig til uttrykk etter Svartedauden.³⁵¹ Et eksempel var fra byen Southampton der «[...] ‘cesspits and rubbish pits of all kinds [were] scattered in a disorderly and unsystematic way’ [...]».³⁵² Fra 1200-tallet og fremover ble imidlertid mønsteret for avfallshåndtering i Southampton endret. Også i Hull oppstod lignende endringer. Som i Oslo har arkeologer funnet at det i Hull fra 1300-tallet forsvant flere og større mengder med gjødselhauger fra bygårdene, som er blitt fortolket som at man begynte å fjerne avfallet.³⁵³ Til forskjell fra Oslo har Hull skriftlige kilder som forteller at det ble introdusert innsamling av avfall, i 1481 så ofte som tre ganger i uken. Om det ble organisert innsamling av avfall i Oslo på samme måte som i Hull er ikke enkelt å hevde. Likevel kan det tenkes at det også i Oslo var en form for innsamling, og felles utkjøring av avfallet. Om det har vært bønder utenfra som har hentet avfallet, eller om det har vært spesielt utvalgte fra byen som har kjørt det ut, er ikke mulig å si noe om. En eller annen form for organisering virker imidlertid sannsynlig. Samtidig med at man begynte å frakte avfallet vekk fra bygårdene, begynte man i Hull også å bygge egne avtreder kun med funksjon som avtrede, altså den samme utviklingen som vi ser i Oslo. Med tanke på at endringene i avfallshåndteringen i Hull, og mange andre engelske byer, skyldtes frykt for miasmer kan det tenkes at miasmeoppfatningen også stod i en eller annen sammenheng med endringene i Oslo.

Økende frykt for miasmer og smitte kan kanskje også være med på å forklare hvorfor kulturlagtilveksten ble så kraftig redusert i senmiddelalderen. Pestepidemiene som angrep Norge fra 1349 og i lang tid fremover ble etterhvert knyttet til miasmatiske og kontagiøse smitte. Mens pestepidemiene ikke kan ha hatt noe å gjøre med den initiale endringen av avfallshåndteringen som begynte før 1349, kan epidemiene ha stimulert til videre og mer omfattende rydding, isolering og bortkjøring av avfall i de senere delene av senmiddelalderen.

5.5. Oppsummering

Schia stilte en gang spørsmål om: «Hvordan var det f.eks. å bo midt i kjempemessige avfallsdynger som de nordiske middelalderbyene må ha vært, med kulturlag i opptil flere meters tykkelse?»³⁵⁴ Den tradisjonelle oppfatningen av illeluktende og søppelfylte middelalderbyer, som Schia presenterer her, ser ut til å være overdrevet. Færre og tynnere kulturlag, brolagte gater og gårds plasser samt konsentrerte og avskjermede latriner vitner om dette. Det ser ut til at økte avfallsmengder, knyttet til en større befolkningstetthet, kan ha utløst en kollektiv vilje

³⁵¹ Rawcliffe 2013: 144

³⁵² Rawcliffe 2013: 144

³⁵³ Rawcliffe 2013: 144

³⁵⁴ E. Schia, Naturvitenskapelige bidrag til studiet av middelalderbyens bomiljø, *Bebyggelsehistorisk tidsskrift* 3, 1982: 151

til å håndtere situasjonen, eller utløst et initiativ fra kongemakten. Kapitlet har argumentert for hvordan det skjedde en endring i håndteringen av avfall i Oslo i høy- og senmiddelalderen.

Flere forskere har knyttet de tynne kulturlagene samt isoleringen og konsentreringen av latriner til en ny holdning overfor avfall, med en endret oppfatning av hva som ble regnet som rent og urent. Noen forskere har knyttet den nye holdningen til økte avfallsmengder i byen, forårsaket av befolkningsvekst og økt brolegning som gjorde at avfallet hopet seg opp og var vanskelig å kvitte seg med. Andre har knyttet den endrede oppfatningen av rent og urent til kristendommen og dens moralregler, mens jeg har foreslått hvordan den miasmatiske smitteoppfatningen kanskje kan ha fått økt gjennomslag, og dermed økt redselen for smitte gjennom vondt lukt hos bybefolkningen.

6. Sykdomsbekjempelse

Det fantes intet helsevesen, ingen skolemedisin man kunne regne med. Man kunne dø av hva som helst, når som helst og hvor som helst – uten at noen nødvendigvis forsto hvorfor. [...] Alle visste at de levde på lånt tid; at en forkjølelse, et beinbrudd eller et tilsynelatende ufarlig sår var nok.³⁵⁵

Antakelsen om middelaldermenneskenes mangel på sykdomskunnskap og en like mangelfull sykdomsbekjempelse illustreres godt i sitatet ovenfor. Ved siden av synet på at menneskene i stor grad møtte sykdom med passivitet, har de få eksemplene på sykdomsbekjempelse man faktisk kjenner til ofte blitt ansett for å være både primitive og uten virkning. Et eksempel er kristen bot og bønn i troen på sykdom som straff for synd. Kristendommens dominerende posisjon, samt beskjeftigelsen med magi, har kanskje særlig blitt ansett for å være passiviserende da oppfatningene innebærer en tro på at krefter utenfor en selv kan skade og helbrede. Historikerens problem med å løsrive seg fra vår moderne kunnskap om mikrobiologi fører med seg en oppfatning av middelalderens sykdomsbekjempelse som bakvendt og ubegripelig. Imidlertid er det denne tendensen til å bedømme tidligere tiders reaksjoner på sykdom ut fra moderne standarder som kan medføre at vi ikke klarer å identifisere initiativer og tiltak i forbindelse med sykdomsbekjempelse.

Tidligere i oppgaven har jeg illustrert hvordan den vitenskapelige sykdomsoppfatningen allerede i middelalderen inneholdt en formening om at man kunne pådra seg sykdom gjennom smitte, som i særlig grad hang sammen med vond og ubehagelig lukt (miasmeteorien). Dette kunne igjen henge sammen med noe som ble oppfattet som urent. I de foregående kapitlene har jeg også vist hvordan kongemakten og/eller byforvaltningen iverksatte og fulgte opp tiltak knyttet til matvarer og avfallshåndtering, og at tiltakene blant annet kan ha vært motivert av et ønske om å bekjempe sykdom og redusere smittefare. Om motivasjonen bak tiltakene hovedsakelig har omhandlet noe annet enn sykdomsbekjempelse, vil mange av dem fortsatt kunne knyttes til denne. Aller viktigst har tiltakene indikert en aktiv befolkning og kongemakt som ikke opptrådte likegyldig overfor sine omgivelser. I dette kapitlet vil det på samme måte være interessant å undersøke om kongemakten, kirken og bystyringen iverksatte tiltak som direkte omhandlet sykdomsbekjempelse, og å undersøke hvilken måte oslofolk selv håndterte sykdom på. I denne sammenheng skal det sies at mange tiltak overfor syke i middelalderen også

³⁵⁵ H. Achen, *Det farlige liv. Middelalderens håndtering av lidelse, sykdom og død*, i I. Øye (Red.), *Liv og helse i middelalderen*, Bergen 1992: 23

omfattet de som beskrives som fattige syke, og i den forbindelse var kirken en viktig aktør. Som en forlengelse av dette kunne man også studert fattigforsorgen i byene. Fattigforsorg går imidlertid utenfor min oppgave som omhandler grunnleggende levevilkår, og er i seg selv et omfattende studiefelt. Derfor vil ikke kapittelet inneholde noen beskrivelse av fattige utover det som står om fattige syke.

6.1. Pestbekjempelse

Gjennom store deler av senmiddelalderen ble Norge angrepet av større og mindre pestutbrudd. Det første utbruddet, kjent som den store manndauden, kom i 1349 og skal ha blitt fulgt av nye angivelige utbrudd helt frem til 1654.³⁵⁶ For pestårene mellom den store manndauden og 1500 knytter det seg mye usikkerhet. Flere historiske verk omtaler årene 1356, 1359-60, 1370-71, 1379, 1390, 1392, 1420, 1445 og 1447-48 som pestår.³⁵⁷ Dette er imidlertid usikkert, og historiker Ole Georg Moseng har vist at flere av gjengivelsene bygger på samme feilaktige kildehenvisninger.³⁵⁸ Til tross for at det ikke er mulig å si sikkert om det var epidemier i Norge i alle disse årene, vil det være rimelig å anta at Norge opplevde gjentatte pestangrep eller langvarige virkninger av pestangrep etter 1349 og helt opp i tidlig moderne tid.

De omfattende og administrative tiltakene iverksatt av statsmakten for å hindre innførsel og spredning av pestepidemiene kom i Danmark-Norge først ut på 1500- og 1600-tallet, altså etter middelalderen.³⁵⁹ Da var det hovedsakelig sentraladministrasjonen i København som gjennomførte tiltakene, og mange tiltak omfattet hele Danmark-Norge, eller ble gjort gjeldende for Norge en tid etter at de ble iverksatt for Danmark. Enkelte tiltak var også spesifikke for Norge.³⁶⁰

6.1.1. Tiltak med utgangspunkt i kristendom

Den enorme smittespredningen, og gjentakende angrep av det som ble omtalt som pest, reiser unektelig spørsmål om hvorfor folk ikke gjorde mer for å hindre spredningen av smitten. Da pesten dukket opp i Norden 1349-50 hadde kong Magnus Eriksson av Sverige og Norge lite annet å ty til enn sin tro: «For skyld syndene til menneska har Gud kasta ein stor pest over verda. [...] alt folket i Sverige skal møte berrfotte ved soknekyrkjene sine kvar fredag til

³⁵⁶ O. G. Moseng, *Den flyktige pesten: vilkårene for epidemier i Norge i seinmiddelalder og tidlig nytid* (Doktorgradsavhandling), Oslo: Universitetet i Oslo 2006

³⁵⁷ KLN 13: 240-241; O. J. Benedictow, *Fra rike til provins 1448-1536*, bd. 5 i K. Mykland (Red.), *Cappelen* *Norges historie*, Oslo 1977: 128

³⁵⁸ Moseng 2006: 272-273

³⁵⁹ Moseng 2006: 534-578

³⁶⁰ Moseng 2006: 532

prosesjon, messe og ofring; offeret skal fattigfolk få.»³⁶¹ I mangel på forståelse av smittens art klarte ikke myndighetene å iverksette meningsfulle mottiltak mot spredningen av pest. Sykdomsforståelsen til samfunnseliten bygde i hovedsak på den dominerende middelalderkristne oppfatningen at sykdom var straff for synd.

Imidlertid vet vi også at samfunnseliten allerede på denne tiden hadde kjennskap til humoralpatologisk medisin og den miasmatiske smitteoppfatningen. Det kan på den ene siden se ut til at denne kunnskapen ble lagt vekk ved den store manndauden i Norge til fordel for den kristne sykdomsoppfatningen. Kanskje kan dette ha hatt å gjøre med sykdommens egenart. Pesten må ha blitt opplevd som svært kraftfull og grusom. Det minnet kanskje mer om en guddommelig inngripen enn noe annet. Byllepest er heller ikke en ukjent Gudestraff fra Bibelen: «Herren sa til Moses og Aron: Ta hendene fulle av sot fra ovnen [...] støvet skal sette verkebyller som bryter ut med blemmer på folk og fe i hele Egypt.»³⁶² På den andre siden utelukket ikke humoralpatologien og kristendom hverandre, som tidligere nevnt, og sykdomsteorien ble snarere gjort forenelig med kristendommen. Dermed trengte ikke oppfatningen av pesten som straff fra Gud å utelukke oppfatningen av at væskene var i ubalanse. Da pesten kom var den imidlertid ikke en kjent sykdom, og dermed hadde man heller ingen kjente metoder for å gjenopprette balansen. Også i andre europeiske land ble pestangrepet innledningsvis møtt med religiøse tiltak. Ved senere pestepidemier så man imidlertid nye forsøk på å stanse sykdommen, og da ser det ut til at det religiøse aspektet ble skjøvet til side til fordel for en smitteoppfatning.

Til tross for at den religiøse sykdomsoppfatningen gjorde det vanskelig å hindre smitte, kan verken kongen eller befolkningen anklages for å ha opptrådt passive i møte med epidemiene. Til tross for at brevet fra kong Magnus Eriksson kanskje til og med førte til ytterligere smitte ved å oppfordre folk til å samle seg i store mengder, fremla han et helt konkret tiltak i forsøket på å håndtere situasjonen. En annen aktiv handling ble utført av bybefolkningen i Oslo for å møte det første store pestangrepet, og kan leses ut fra to brev fra 1349. Det ene brevet forteller at det den 20. februar 1349 ble kjøpt inn 12 øresbol jord til Sebastiansalteret ved Hallvardskirken.³⁶³ Det spesielle ved dette tilfellet var at pengene ble gitt fra bymennene i Oslo.³⁶⁴ Dette er det eneste eksempelet på at Oslos bymenn i fellesskap ga jord til en kirke.³⁶⁵ Sebastian var den helgenen som folk i middelalderen vendte seg til for å få beskyttelse mot

³⁶¹ DS 4515, RN VI, nr. 1

³⁶² 2 Mos 9:8-9

³⁶³ DN II, nr. 298

³⁶⁴ DN IV, nr. 348

³⁶⁵ Nedkvitne og Norseng 2000: 336

pest. Benedictow har tolket opprettelsen av Sebastianalteret som et indisium på at pesten kom til Oslo allerede i 1348, men ble stoppet av vinteren, for så å blusse opp sommeren etter.³⁶⁶ Andre har tolket hendelsen som et vitnesbyrd om hvor fryktet pesten var, til tross for at den ennå ikke hadde kommet til byen, og hvordan bymennene i fellesskap tok et kollektivt ansvar for å møte den vanskelige situasjonen.³⁶⁷ I dette tilfellet var det ved å forsøke å påkalle helgenen.

6.1.2. Antiepidemiske tiltak i Danmark-Norge fra ca. 1540

Et element i den hippokratisk-galeniske læren slik den ble formidlet i middelalderen og fortsatt nesten inn i vår egen tid var, som beskrevet, oppfatningen om at sykdommer kunne overføres ved at mennesker kom i kontakt med miasmer, eller kontagiøst ved direkte kontakt med syke mennesker eller gjenstander som syke hadde berørt. Oppfatningen ble svært viktig for de antiepidemiske tiltakene som ble iverksatt for den dansk-norske staten fra ca. 1540. Tiltakene omfattet blant annet isolasjon, handelsnekt og reiseforbud. Slike tiltak var blitt innført allerede på slutten av 1300-tallet i Sør-Europa, og det kan derfor se ut til at de nordiske landene var sent ute med omfattende og, for oss, meningsfulle tiltak mot pestepidemiene.³⁶⁸ Fordi vi mangler kilder som vitner om handling kan dette ha ført til en nedvurdering av byenes evne og vilje til å aksjonere.

England var også relativt sent ute med spesifikke pesttiltak. Bortsett fra et fåtall handelsforbud, var det ikke før på begynnelsen av 1500-tallet at ble det utviklet en mer systematisk og omfattende pestpolitikk i de engelske byene. Det ble stilt stadig større krav til administrativ kompetanse og til undersåttenes lydige underkastelse.³⁶⁹ Dermed har kritikere hevdet, på samme måte som for Norge, at engelske øvrighetspersoner enten var motvillige eller ute av stand til å ta rasjonelle grep i møte med pesten. Rawcliffe hevder imidlertid at et slikt syn ignorerer de mange tiltakene som ble iverksatt etter 1350 i engelske byer som et umiddelbart forsøk på å rense omgivelsene gjennom for eksempel regulering av slaktere og ukentlig innsamling av avfall.³⁷⁰ De gjentatte pestutbruddene hevder hun også må ha vært en sterk katalysator for innføringen av rimelige matpriser, drikkevann ledet gjennom rør og bedre

³⁶⁶ E. Ulsig, Plague in the late medieval Nordic countries (Opposisjonsinnlegg ved Benedictows doktorgradsdisputas), *Historisk Tidsskrift* 73, 1994: 99

³⁶⁷ Nedkvitne og Norseng 2000: 336

³⁶⁸ Moseng 2006: 521

³⁶⁹ Moseng 2006: 522

³⁷⁰ Rawcliffe 2013: 355

brolagte veier. Rawcliffe knytter dette til at den miasmatiske smitteoppfatningen fikk større gjennomslag, og dermed økte også behovet for å rense omgivelsene.

Det er ikke like enkelt å si noe sikkert for Oslo sin del ettersom vi i stor grad mangler kilder etter 1350 som sier noe om slike tiltak. Likevel vet vi at for eksempel avfallshåndteringen gjennomgikk en stor endring i løpet av senmiddelalderen. Arkeologiske funn tyder på at endringen startet allerede noe tidligere, men de kraftige pestangrepene kan likevel ha bidratt til å intensivere den nye håndteringen. Rettarboten for Oslo fra 1358 om veiutbedring kan også tyde på det samme.³⁷¹ Bestemmelsen ble i utgangspunktet gitt på et tidligere tidspunkt, men kongen kan ha sett det nødvendig å igjen påpeke betydningen av ryddige og ordentlig brolagte veier på grunn av stadige pestangrep. Også rettarbøtene fra slutten av 1370-tallet for alle de store norske byene som repeterte de strenge reglene forbundet med mathandel, kan som tidligere nevnt ha blitt gjentatt på dette tidspunktet på grunn av økende frykt for smitte. I tillegg ble steinbrolagte veier og drikkevann ledet gjennom rør vanlig mot slutten av 1500-tallet i Oslo og kan også ha vært en reaksjon på pestangrepene og behovet for å hindre smitte.

Pestepidemiene kan altså ha forsterket eller utløst tiltak som en trodde kunne hindre spredning. Det er ikke mulig å hevde noe sikkert om dette, men kanskje er det en sammenheng mellom reguleringene og endringene knyttet til både mat og avfall i løpet av høy- og senmiddelalderen, og de gjentatte pestangrepene etter 1350, slik som Rawcliffe tenker for de engelske byene. På grunn av pestens omfang og tilbakevendende natur kan folk ha blitt mer opptatt også av andre sykdommer og av å hindre spredningen av disse. Eksempelvis ble isolasjonen av spedalske strengt påbudt i senmiddelalderen, noe som blir diskutert senere i kapitlet.

I 1625 ble det gitt en forordning som gjennom 18 svært omfattende punkter oppsummerte hvordan myndighetene ville forsøke å bekjempe epidemiene.³⁷² Forordningen gjaldt for hele den dansk-norske staten. Mye ble utformet i forordningen fra 1625: isolasjon av syke, avsperring av områder, reiseforbud, handelsforbud, forsamlingsforbud, karantener for skip og systematisk etterretning. På denne måten ble myndighetenes ansvar fastsatt, og tiltakene var både kostnadskreven og omfattende. Tiltak likelydende som i forordningen fra 1625 ble iverksatt av italienske bystater allerede i senmiddelalderen. Italienerne var de første i Europa til å iverksette tiltak for å stoppe pestepidemiene. Franske og spanske byer kopierte de italienske forordningene, og fra Sør-Europa kjenner vi til at lokale myndigheter allerede på 1400-tallet

³⁷¹ NgL III, nr. 89

³⁷² O. G. Moseng, *Ansvar for undersåttenes helse 1603-1850*, Oslo 2003: 66

begynte å kjempe mot spredning av pestsmitte på personnivå, og over lengre avstander.³⁷³ På denne tiden hadde man beveget seg vekk fra den rent religiøse responsen, og på 1400-tallet anså de fleste «leger» pesten for å være en form for feber, samtidig som den ble forstått som en humoral ubalanse. Pestepidemiene ble også knyttet til luftforurensning, blant annet forårsaket av råtnende materie, overskudd av fuktighet og den vonde lukten fra ånden til de syke.³⁷⁴

6.1.3. Tidlige tegn på anti-epidemisk handling

Til tross for at den systematiske og administrative pestpolitikken ikke ble iverksatt for Norge før etter middelalderen, er ikke dette ensbetydende med at det ikke fantes mindre tiltak eller forsøk på å møte pestepidemiene allerede i middelalderen. Det er lett å tolke de kongelige forordningene fra tidlig moderne tid som et første tegn på en bevissthet om at epidemiene var smittsomme, og at man benyttet seg av ulike virkemidler for å håndtere smitten. Imidlertid er det mulig å antyde indirekte ut fra visse kilder at det fantes enkelte tiltak i Norge allerede i senmiddelalderen, som tyder på at folk ikke kun forholdt seg til den religiøse oppfatningen av pesten som en form for Gudestraff. Ved å se på tiltak fra tidlig moderne tid som vi vet er knyttet til pestbekjempelse, kan vi trekke linjer bakover for å se om vi kan finne lignende tiltak i eldre praksis. I så fall kan slike tiltak muligens tolkes som en form for tidlig pestbekjempelse.

Noen av de første forsøkene fra kongemakten på å håndtere epidemiene dukket opp i 1551, da forholdene ved en privat kirkegård i Randers i Danmark ble lagt til rette: «[...] [for at] ubekvem Stank ikke skal komme i Byen, hvoraf kan komme Pestilens og anden Forgift.»³⁷⁵ Under den samme epidemien ble *schola trivialis* i København lukket «[...] paa grund af den i Kjøbenhavn herskende pest [...]».³⁷⁶ Etter at epidemien var over ble det befalt å bygge ut på skolen slik at elevene ikke måtte sitte tett i tilfelle det kom pest eller annen sykdom. Bestemmelsen minner om et tiltak fra Venezia i 1446 der fengsler ikke lenger skulle overfylles som en måte å håndtere pesten på.³⁷⁷ I Oslo finner man imidlertid allerede i 1480 et lignende tilfelle. En skolegutt skrev i et brev til sine foreldre i Sverige at dersom det ble pest i Oslo, ville skolen hans bli stengt.³⁷⁸ Bestemmelsen fra København bærer tydelig preg av miasmatiske smitteoppfatning, og likheten mellom tilfellene fra København og Oslo kan dermed tyde på at

³⁷³ Moseng 2006: 521

³⁷⁴ Harrison 2004: 25

³⁷⁵ Moseng 2003: 62; C. F. Bricka (utg.), *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold*, København 1885-86: 24

³⁷⁶ Y. Nielsen (utg.), *Biskop Jens Nilssøns visitasbøger og reiseoptegnelser 1574-1597*, Kristiania 1885: XV

³⁷⁷ Harrison 2004: 26

³⁷⁸ DN XXI, nr. 589; Nedkvitne og Norseng 2000: 338

oslofolk, og ikke minst de lokale myndighetene, allerede på slutten av 1400-tallet hadde en lignende formening om at pestepidemiene kunne overføres folk imellom.

En forordning som ble utstedt i København i 1592 inneholdt forskjellige forholdsregler for å hindre at pesten spredte seg videre i byen, men forordningen var mindre utviklet enn den store forordningen fra 1625. Forordningen inneholdt ikke bare forbud som skulle forhindre smitte, men forklarte også hvilke faktorer som man mente forårsaket spredningen. På denne måten viste forordningen at kongemakten forholdt seg til miasmeteori og smitte, og at det ble lagt et konkret og tydelig ansvar på innbyggerne i København. Forordningen uttrykte blant annet at det var et problem at folk gikk inn i husene til de som var døde av pest for å følge dem til graven: «[...] och ther aff befenges, saa samme besmittelige siuge ther aff dagligen formeris och icke formindskis [...]».³⁷⁹ Videre omtalte også forordningen det problematiske ved at kvinner solgte klær som hadde tilhørt pestdøde:

[...] sammeledis skulle och mange gamble quinder och andre sidde ther dagligen paa torffuitt och gadernne och selge gamble kleder, huor aff en part andre thilformn erre wddøde [har tilhørtdt], och huilcke dennom kiøbe bliffue strax befengde och wdi samme siuge heden dør [...]³⁸⁰

Forordningen forbød gatesalg av klær samt at ingen andre enn de som skulle bære kisten fikk gå inn i husene til de som var døde.

Forordningen illustrerer oppfatningen om miasmatiske og kontagiøs smitte som kunne overføres gjennom klær og handelsvarer. Ut fra dagens dominerende teori vil ikke pestbakterien kunne smitte fra menneske til menneske gjennom klær eller sengetøy. Teorien legger til grunn at det er nødvendig med rotter som biologisk reservoar og lopper som formidlende vektor for å sette i gang en epidemi.³⁸¹ Om det hadde noen virkning å forby salg av pestdødes klær spiller mindre rolle. Det er viktigere å få et innblikk i om, og hvordan de tenkte og handlet i forhold til smitte.

Oppfatning av pestsmitte gjennom klær finner man også i Norge. Presten Absalon Pederssøn Beyers dagbokskildringer fra 1552-1572 gir de mest omfattende samtidsskildringene av en pestepidemi som er bevart i nordisk kildemateriale.³⁸² Absalon nevner pesten i Bergen første gang i 1565. Opprinnelsen til utbruddet skulle ha vært et skip fra Danzig som la til kai

³⁷⁹ KD IV, nr. 798

³⁸⁰ KD IV, nr. 798

³⁸¹ Moseng 2006: 449

³⁸² Moseng 2006: 446

ved Bryggen i Bergen. Han skrev detaljert om epidemiens tidligste utviklingsforløp, og utgangspunktet skal ha vært at et av mannskapet på skipet ga en bukse til en mann. Denne skal ha blitt smittet og døde, sammen med sin far og 17 andre i samme gård.³⁸³ Videre beskrev han hvordan en student også ble smittet idet han kom inn i samme gård. Det er tydelig at Absalon kjente til sykdomsoppfatningene knyttet til miasmeteori. Det virker nærliggende at han var blitt kjent med den humoralpatologiske medisin, og dens medfølgende miasmeteori da han hadde studert både ved universitetet i København og ved universitetet i Wittenberg.³⁸⁴ I tillegg hadde han på dette tidspunktet virke som notarius ved Bergens domkapittel, og hadde tidligere vært rektor ved katedralskolen. Samtidig er det interessant å se at han som geistlig ikke fullstendig hengav seg til tanken om sykdommen som Guds straff. Han virker bevisst på at spredningen av pest foregikk med skipsfart, og at sykdommen kunne overføres fra et sykt menneske til et friskt ved for eksempel å bruke samme klær.

På grunn av Absalons geistlige posisjon er det vanskeligere å si noe sikkert om disse teoriene også fantes hos den jevne befolkning. Dermed blir det svært interessant å se på en kilde som ble funnet i en messebok fra Åmot kirke i Sør-Østerdalen. I disse messebøkene ble det ført ned notiser om viktige hendelser i nærmiljøet eller om sognekirkens historie. I den nevnte messeboka fra Åmot finnes det oppføringer om sogneprestene gjennom 1500-tallet, og om en av sogneprestene står det følgende:

Siden herr Jens var flyttet bort, var det en prest på Åmot som het herr Morten i 3 år, og var stor krangel og trette i mellom bøndene og ham. Anno 1525 martinsmesseaften [10.11] var han hjemkommen fra kannikkommunen i Hamar. Da kom en stor pestilens i hans [preste]gård, at alle hans [tjeneste]folk og barn utdøde, hvilke han selv måtte bære til kirkegården, grave gravene og begrave dem. De [=sognefolket] visste ikke hvordan å bli av med ham, derfor løy de på ham og *sagde at han kastet pestilensklær på veien, for at folk skulle få pestilens* (min utheving). Ingen ville gå til kirken og høre preken, fordi de sagde at han hadde fått pestilens, og [han] fikk ingen rettighet [av dem]. Han ble nødt til å flytte bort, og siden kom [han] til Ås ved Oslo.³⁸⁵

³⁸³ Iversen 1963: 97

³⁸⁴ Store Norske Leksikon, *Absalon Pedersson Beyer*, 2017, https://snl.no/Absalon_Pedersson_Beyer [Hentet 20.4.2018]

³⁸⁵ S. H. Finne-Grønn, Presbyterologiske optegnelser vedkommende prestegjeldene Aamot og Vardal, i *Norsk tidsskrift for genealogi, personalhistorie, biografi og litterærhistorie*, Christiania 1920: 397-398; O. J. Benedictow, *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge*, Oslo 2002: 179

Kilden gir interessant informasjon om vanlige folks forhold til epidemiene og sykdomsoppfatning. I denne kilden, som hos Absalon i Bergen, er det tydelig at folk ikke var overbevist om at sykdommen var en straff fra Gud, men at det var mulig med smitteoverføring mellom mennesker. Beskyldningen om at sognepresten skal ha kastet pestklær på veien viser også at bygdefolket hadde den nevnte forståelsen av at pest kunne smitte gjennom klær. Det virker som en nærliggende erfaring da folk må ha opplevd å bli smittet etter for eksempel å ha arvet klær eller gjenstander etter pestdøde slektninger. I tillegg er det interessant at folk i følge ryktene boikottet sognepresten. Dersom den religiøse sykdomsoppfatningen fortsatt hadde vært rent dominerende, er det usannsynlig at de ville tørre å nekte og møte i kirken.³⁸⁶ Kilden tyder på at ikke bare folk fra de øverste sosiale sjiktene var kjent med den miasmatiske sykdomsoppfatningen i senmiddelalderen. Slik var også situasjonen i de engelske byene. Som tidligere nevnt hevdet Rawcliffe at alle med unntak av folk fra de laveste sosiale sjiktene hadde en oppfatning av at forurenset luft kunne føre med seg sykdom i senmiddelalderen. Til tross for at det ikke nødvendigvis står eksplisitt om miasmer, tolker Rawcliffe diverse klager fra befolkningen som en indikasjon på at de var kjent med miasmer og smitte. I boka *Liber Albus* fra 1419, som inneholdt eldre reguleringer knyttet til miljømessige utfordringer i London, står det for eksempel om kampanjer på nabolagnivå mot skitne gater, søppeldynger, overpriset mat og mat av dårlig kvalitet, samt et ønske om tiltak mot spedalske som ofte oppholdt seg på offentlige steder.³⁸⁷ Til tross for at få kilder forteller eksplisitt om vanlige folks oppfatninger og holdninger til pesten og sykdom i senmiddelalderen, kan de se ut til at man både i Norge og andre europeiske land, i alle fall etter hvert oppfattet pesten som smittsom.

Tidligere bestemmelser som er sett på i denne oppgaven er i overveiende grad blitt utstedt av kongen. Dette kan gi inntrykk av at det kun var kongen som kunne få gjennom endringer, og mangelen på kilder om kongelige forordninger i forbindelse med pestbekjempelse kan bli tolket som ensbetydende med at pestbekjempelse ovenfra ikke ble foretatt i det hele tatt. Imidlertid er det viktig å huske på at monarken i stor grad ble fraværende i Norge etter 1398, da han tok nærmest permanent sete i Danmark.³⁸⁸ Fra da av hadde kongemakten sitt sete utenfor Norge i mange hundre år fremover. Som nevnt i et tidligere kapittel fikk byrådet og rådmennene et mer selvstendig ansvar for bystyringen i senmiddelalderen. Borgermester- og borgertittelen hang sannsynligvis sammen med Oslos sterke hanseatiske forbindelser. I blant annet Lübeck, der hansaforbundet hadde sitt hovedsete, så man mye av den samme utviklingen som i Oslo. I

³⁸⁶ Benedictow 2002: 180

³⁸⁷ Rawcliffe 2013: 47

³⁸⁸ Opsahl 2015: 152

Lübeck avgjorde rådmenn byens saker, alt fra de minste markedsreguleringer til spørsmål om krig og fred.³⁸⁹

Til tross for likhetene mellom de tyske og norske byene er det blitt lagt vekt på hvordan de norske byrådene bevarte båndet til kongemakten, og dermed ikke ble helt selvstyrende i løpet av middelalderen. Selv om kongens menn har hatt større innflytelse i de norske byene, ser jeg ikke hvordan dette skal stå i motsetning til at byrådet, kanskje i samarbeid med lagmannen, kan ha innført større og mindre bestemmelser og reguleringer som hadde direkte innvirkning på bylivet i Oslo, og som vi ikke har funnet i kildene. Rådmennene var som nevnt inspirert av byråd fra andre byer med mye selvstendig makt, og det er ingen tvil om at byrådet i Oslo nøt mye respekt og hadde stort ansvar innenfor bystyringen.

Til tross for at vi ikke har konkrete kilder som omhandler pestbekjempelse fra byforvaltningen i Oslo i senmiddelalderen, kan indirekte opplysninger om dette hentes ut fra andre kilder fra samme tid. Kilden som omtaler skolegutten vitner om at noen på lokalt nivå, sannsynligvis byforvaltningen, må ha tatt konkrete grep i forbindelse med pesten ved å bestemme at skolen skulle stenges dersom byen ble angrepet av sykdom. Til tross for at vi ikke kjenner til en slik bestemmelse direkte indikerer kilden at bestemmelsen kan ha eksistert. I tillegg til at byforvaltningen sannsynligvis har utstedt lokale bestemmelser i forbindelse med pestangrepene ser man også tegn på at vanlige folk har hatt metoder for å unngå smitte. Kilden fra Sør-Østerdalen vitner om dette.

De gjennomgåtte eksemplene viser at folk i alle fall fra slutten av 1400-tallet forholdt seg til pest på en måte som ligner den i forordningen fra København fra 1625. Det virker på noe vis nedlatende å tro at hundre år og mer med pestangrep ikke ville skape et behov hos folk for å se etter nye løsninger, og handling ut fra erfaring bør ikke undervurderes. Samtidig fantes det trolig, som diskutert i kapittel 3.4, utdannede geistlige og verdslige menn i Oslo som hadde kunnskap om de humoralpatologiske prinsippene og miasmeteori i høy- og senmiddelalderen. Teoriene kan ha spredt seg fra dem og nedover i befolkningen, slik som Rawcliffe hevder for de engelske byene. Også oversatte legebøker eller pestskrifter (legebøker om pest) kan ha spredt seg til befolkningen, og de som har kunnet lese kan ha formidlet innholdet videre til folk. De høye dødstillene har imidlertid blitt tolket som et tegn på en mislykket pestbekjempelse. Likevel vet vi ikke om dødstillene kunne vært enda høyere dersom befolkningen ikke hadde foretatt seg noe i det hele tatt. Mangelen på kilder gjør at vi ikke får noe entydig svar på dette. Likevel kan man hevde at det sannsynligvis har foregått en viss pestbekjempelse i

³⁸⁹ Nedkvitne og Norseng 2000: 249

senmiddelalderen, men at man var avhengig av en systematisk og administrativ pestbekjempelse for å kunne oppnå ønskelige resultater. Denne kom ikke i gang før på slutten av 1500-tallet og starten av 1600-tallet.

Forordningene som fulgte pestepidemiene gir god kunnskap om oppfatninger og bekjempelse av smittesykdommer fra tidlig moderne tid, med mulighet for noe overføring til senmiddelalder. Når det gjelder generell sykdomsbekjempelse i høy- og senmiddelalder har vi ikke like klare kilder. Det er imidlertid interessant å undersøke hvilke tjenester og muligheter oslofolk kunne benytte seg av i møte med sykdom. Fantes det for eksempel noen form for «leger» som folk benyttet seg av dersom de ble syke? Kan man finne tegn på at oslofolk drev noen form for egenbehandling? Hvordan tok byen vare på syke som ikke hadde midler til å ta vare på seg selv?

6.2. Hospitaler

For både gamle og syke i middelalderen var det viktig med slekt eller formue. På 1200-tallet var nemlig fattigforsorgen knyttet til husholds- og ættesolidaritet.³⁹⁰ Dersom et hushold ikke kunne forsørge seg selv, for eksempel grunnet sykdom, forsøkte bysamfunnet å understøtte lengst mulig ved hjelp av almisser og støtte fra slektninger og naboer. Dersom problemene ble for store ble de fattige erklært umyndige og fordelt mellom nærmeste arvinger: «Karle og kjærringer skal man skifte som anden gjæld, men deres børn og gods skal den ta vare paa, som er deres nærmeste arving.»³⁹¹ Et husholdsoverhode hadde plikt til å ta i mot én umyndig slektning for hver fire mark sølv han hadde i inntekt.³⁹² Barn som foreldrene ikke kunne underholde skulle sendes til oppfostring hos den nærmeste slekt på begge sider.

Dersom man hadde formue hadde man derimot ulike muligheter for pleie. Jordeiere, som må ha vært en liten privilegert gruppe, kunne bli boende i en bygård med personer i tjeneste etter at de var blitt arbeidsuføre ettersom de fortsatt hadde inntekt. En annen mulighet for bemidlede oslofolk var å kjøpe seg husrom og underhold, også kalt provent, i geistlige institusjoner.³⁹³ Her kunne de bli pleiet frem til de døde.

Pleie og husrom kunne man også få i hospitaler. Hospitaler ble en viktig institusjon knyttet til byene, og fra middelalderen kjenner vi til 14 i Norge. Både kongen og kirken hadde hospitaler for sine egne folk. I en forordning av Håkon 5. fra 1308 ble det bestemt at det skulle

³⁹⁰ Nedkvitne og Norseng 2000: 228

³⁹¹ Taranger 1970: 89

³⁹² Nedkvitne og Norseng 2000: 228

³⁹³ Pettersen 1992: 11

opprettet et hospital for hirdmenn ved Mariakirken i Oslo.³⁹⁴ Kanniker og prester ved domkirken hadde et lignende hospital på Hovin i Groruddalen. Det nevnes første gang i 1371, men det er usikkert når det ble grunnlagt.³⁹⁵ Halvparten av hospitalene i Norge i middelalderen skal likevel ha vært for fattige syke.³⁹⁶ I 1270-årene grunnla biskop Torgils St. Peters hospital i Stavanger i samarbeid med Magnus Lagabøte. Biskopen la frem en plan for kongen om å bygge hospitalet for byens fattige menn som ble syke, slik at de kunne ligge i hospitalet i stedet for å bli flyttet syke og nesten døde fra hus til hus slik som var den tidligere skikken gjennom legdsystemet.³⁹⁷ De som ikke hadde formuende slektninger ble i utgangspunktet forsørget gjennom et legdsystem som ble kalt fattigmansforflytning eller *fatoekra manna fluttning*.³⁹⁸ De fattige ble da flyttet fra gård til gård, både i by og bygd for å få husly og mat.³⁹⁹ Ut fra biskopens begrunnelse for å opprette hospitalet i Stavanger, kan det se ut til at legdsystemet ble oppfattet som en fornedrende ordning, og at hospitalene derimot kunne være en verdig erstatning.

Hva vet man om behandlingen av de syke i hospitalene? Ved siden av pleie og omsorg gjennom mat og stell var behandlingen særlig rettet mot den sykes sjel, og det daglige livet i et hospital ble derfor først og fremst et liv i bønn.⁴⁰⁰ Dette henger sammen med den kristne oppfatningen om at sykdom kunne betraktes både som en straff for synd og som en personlig prøvelse i fromhet. Likevel var nok ikke slik sjelepleie den eneste formen for behandling som ble bedrevet i hospitalene. Både medisin og kirurgi var stort sett under geistlig kontroll i middelalderen. I begynnelsen var kirken totalmotstandere av all form for legekunst. Dette mildnet noe på 1200-tallet når det gjaldt «medisinsk behandling».⁴⁰¹ I stedet avviste de all kirurgi da de geistlige ikke måtte spille blod. Nødhjelpskirurgien ble derfor overlatt til ikke-geistlige håndverkere, som bartskjærere. Ulike medikamenter, oftest urter, som skulle være rensende, beroligende og smerte- og febernedsettende kunne bli foreskrevet mot ulike former for sykdom. I og med at de geistlige ble forbudt å drive legebehandling som var kirurgisk, holdt de seg trolig til behandling med medisinske urter, dietter og varme bad.⁴⁰²

Det kan være nærliggende å tenke at så lenge Norge ikke hadde et «offentlig» og regulert system for å ta seg av syke og fattige, så fantes det heller ikke noe verdig tilbud. Det ser ut til

³⁹⁴ DN XI, nr. 6

³⁹⁵ Nedkvitne og Norseng 2000: 220

³⁹⁶ R. Grankvist, *Nidaros kirkes spital 700 år. Trondhjems hospital 1277-1977*, Trondheim 1982: 52

³⁹⁷ DN X, nr. 4

³⁹⁸ Taranger 1970: 152

³⁹⁹ Nedkvitne og Norseng 2000: 228

⁴⁰⁰ Grankvist 1982: 58

⁴⁰¹ Grankvist 1982: 58

⁴⁰² Grankvist 1982: 61

at de rikeste har hatt gode muligheter for pleie, noe mange kilder vitner om. Mange har også lagt vekt på betydningen av slekt, og det kan se ut til at de som manglet både formue og familie, og som ble fanget opp av legdsystemet, må ha lidd stor nød. Imidlertid fremstår oppkomsten av hospitaler, og et vedvarende arbeid fra kirkens side om å skape omsorg for fattige, som viktige midler for å bedre levevilkårene til de som ikke klarte seg på egen hånd. Til tross for at ikke hospitalene var sykehus i moderne forstand, fikk de innlagte pleie og omsorg i form av mat, klær, seng, legehjelp og sjelepleie.

6.2.1. Spedalske

Hospitalene som til nå er omtalt var et tilbud til dem som i kildene ofte omtales som fattige syke. Det fantes imidlertid egne hospitaler for spedalske i middelalderen. Spedalskhospitalene er også de eneste hospitalene vi vet at utelukkende fungerte som institusjoner for syke. St. Jørgens hospital i Bergen og St. Stefans og St. Georgs hospital i Tønsberg er de to eneste hospitalene man med sikkerhet vet fungerte som spedalskhospital, og kan dateres til midten av 1400-tallet.⁴⁰³ For Oslo er det ikke klar enighet om hospitalenes virksomhetsområde. Kildene er tolket dit hen at det fantes et hospital i Oslo for fattige syke. Dette skal ha vært knyttet til St. Laurentius' kirke som første gang nevnes i 1240. Senest under biskop Håkon (1248 – 1265) må hospitalet ha blitt knyttet til kirken, noe man kan se ved at han skjenket jordegods til kirken og hospitalet.⁴⁰⁴ Etter dette blir St. Laurentius' hospital nevnt i mange dokumenter frem til reformasjonen. I 1304 blir det for første gang talt om et spedalskhospital i Oslo, et *hospitali leprosorum*, og i 1530 beskrives det under navnet St. Jørgens hospital, som var et fellesnavn for spedalskhospitaler.⁴⁰⁵ Nedkvitne argumenterer for at det ikke har vært to hospitaler i Oslo slik man tidligere har trodd, men at St. Jørgen og St. Laurentius i realiteten må ha vært samme hospital.⁴⁰⁶ Han argumenterer for at dette ene hospitalet i Oslo som var for vanlige bymenn skal ha vært reservert for spedalske som på grunn av smittefaren ikke kunne bæres rundt i gårdene.⁴⁰⁷ Dette begrunner han blant annet med at oslofolk alltid ga gaver til «hospitalet» i entall. Et annet argument for at det kun har dreid seg om ett hospital er det faktum at landskyldinntekter ikke kan belegges for St. Jørgens hospitalet før i 1350.⁴⁰⁸ Hospitalet er ikke nevnt i biskop Øysteins jordebok 1388-1401, noe som derimot er tilfellet for St. Laurentius kirken og hospitalet.⁴⁰⁹ I

⁴⁰³ Moseng 2003: 239

⁴⁰⁴ Nedkvitne og Norseng 2000: 229; RB 1958: 298

⁴⁰⁵ DN II, nr. 75; DN I, nr. 1077

⁴⁰⁶ Nedkvitne og Norseng 2000: 229

⁴⁰⁷ Nedkvitne og Norseng 2000: 229

⁴⁰⁸ DN I, nr. 1077

⁴⁰⁹ RB: 297-299

tillegg er det funnet skjeletter på hospitalskirkegården som viser klare tegn på spedalskhet. Dersom det kun var spedalske som fikk innpass i det eneste hospitalet som fantes for vanlige bymenn, må dette ha vært negativt for de fattige syke som det også må ha vært mange av i Oslo.

Er det likevel belegg for å si at det eneste hospitalet for vanlige folk som befant seg i Oslo var «reservert» for spedalske? Nedkvitne nevner selv at kildene omtaler menneskene som var der som «syke», «fattige syke» eller «fattige».⁴¹⁰ I et brev fra 1530 forlanges det at «arme siwge mennesker» fra området skal mottas ved «sancti Jørgens hospittalle».⁴¹¹ Dette synes å omfatte andre enn kun spedalske. I tillegg har historiker Rolf Grankvist hevdet at det sannsynligvis ikke var et skille mellom spedalskhospitaler og andre hospitaler i Norge, og at det ikke engang kan påvises i større europeiske byer.⁴¹² Han hevder at hovedregelen i Norge må ha vært at spedalske ble lagt inn i alminnelige hospitaler, isolert i egne avdelinger eller stuer.⁴¹³ Påstanden bygger han på flere argumenter, og han trekker blant annet frem Katarinahospitalet i Bergen, som i Magnus Lagabøtes testament vises til som et spedalskhospital, til tross for at fundasen, eller statuttene for hospitalet, bestemmer at det skal være et «fattighospital». Noen har hevdet at de ulike beskrivelsene av hospitalet må forklares med at fundasen i realiteten er nedskrevet før testamentet, og at testamentet viser hospitalenes eldre skikkelse.⁴¹⁴ Grankvist tolker på sin side ordvalgene i fundasen og testamentet til å bety at Katarinahospitalet tok inn spedalske i et eget isolat på hospitalområdet.⁴¹⁵ Arkeolog Bendix Edvard Bendixen ser ut til å ha støttet denne oppfatningen, ved at han hevdet at de spedalske må ha blitt tatt opp i Katarinahospitalet, og kanskje i Allehelgenshospitalet i Bergen før spedalskhospitalet St Jørgens ble stiftet.⁴¹⁶ Han hevdet også at selv etter opprettelsen av spedalskhospitalet fortsatte spedalske kvinner å bo i Katarinahospitalet. Grankvist hevder at de norske hospitalene før reformasjonen var det vi kan kalle alminnelige hospitaler og at St. Jørgens hospital i Bergen i så måte er et unntak.⁴¹⁷ Argumentet om landskyldinntektene som kun kan påvises for St. Laurentius hospitalet, samt skjelettfunnene, trenger dermed ikke bety annet enn at hospitalet som var etablert ved St. Laurentius kirken rundt 1300 *også* var et leprahospital. Disse påstandene, samt at det synes usannsynlig at man kun skulle hatt et hospital i Oslo som ikke skulle være tilgjengelig for andre fattige syke enn de spedalske, skaper

⁴¹⁰ Nedkvitne og Norseng 2000: 229

⁴¹¹ DN I, nr. 1077

⁴¹² Grankvist 1982: 11

⁴¹³ Grankvist 1982: 11

⁴¹⁴ A. Taranger, *Bergens kommunes forhold til St. Jørgens hospital*, Bergen 1900: 7

⁴¹⁵ Grankvist 1982: 11

⁴¹⁶ B. E. Bendixen, *Tillæg og rettelser til Hildebrand Meyers Bergens beskrivelse*, Bergen 1905: 228

⁴¹⁷ Grankvist 1982: 11

usikkerhet rundt Nedkvitnes tolkning. Det er mer sannsynlig at hospitalet tok inn både spedalske og andre fattige syke, men at de spedalske lå på et eget område i hospitalet.

Moseng hevder at oppholdet ved spedalskhospitaler må ha båret preg av innesperring som følge av folks avsky for spedalske og redsel for å bli smittet.⁴¹⁸ De spedalske var en stigmatisert gruppe som, til tross for at det var lenge før isolasjon av syke ble tatt systematisk i bruk, opplevde å isoleres utenfor byene, om nødvendig med tvang. De spedalske må ha vært redde, og det må ha vært vanskelig å være rammet av en sykdom som brakte med seg både skam og frykt. Absalon Pederssøn skriver i sin dagbok fra Bergen hvordan en spedalsk mann like før 1565 var blitt dømt til å legges inn på St. Jørgens hospital. Absalon skriver om hvordan mannen på vei til hospitalet ba til Gud: «[...] lad mig aldrig komme i then Spital, paa det at mine fattige smaa børn icke skulle høre ille oc lide spot for mig [...]».⁴¹⁹ Sitatet er et tydelig uttrykk for frykten og stigmatiseringen som fulgte både den syke og familien.

Kilder til langt opp på 1800-tallet vitner om stigmatiseringen av spedalske. Imidlertid kan man sette spørsmålsteget ved om Mosengs fremstilling av behandlingen av de spedalske passer like godt for hele middelalderen. Kilder fra høymiddelalderen og tidlig senmiddelalder vitner tydelig om en anerkjennelse av de syke, til tross for redselen som var forbundet med spedalskheten. Et eksempel på en slik kilde er fra 1339 og omhandler en prest i Sogndal som ble avsatt fordi han var spedalsk.⁴²⁰ Første halvdel av kunngjøringen er streng, og beskriver hvordan presten fikk en frist på seks dager til å komme seg ut av byen, og å forlate hjem og embete. Biskopen som kom med kunngjøringen begrunnet tvangsflyttingen med at presten ville være til skremsel for befolkningen, og med at ingen andre skulle pådra seg sykdommen. Kunngjøringen er også streng med tanke på hvor raskt presten måtte komme seg ut, og dersom han i løpet av seks dager ikke hadde reist ville han til og med bli lyst i bann. Andre halvdel av kunngjøringen er imidlertid mildere. Her sier biskopen at dersom presten reiste på den måten han var blitt pålagt, skulle biskopen selv sørge for prestens underhold gjennom kirkens gods. I tillegg skulle presten få lov til å velge om han ville slå seg ned i Sogn eller Voss «[...] hia vinum sinum»: hos sine venner.⁴²¹

Det ser ut til at folk trakk seg unna de spedalske, og at både det skremmende utseende og smittefaren hos de syke var tilstrekkelig til å kreve at de skulle reise vekk fra byene, og helst bli isolert i hospitaler. Likevel viser den nevnte kilden også en anerkjennelse av den syke. Man

⁴¹⁸ Moseng 2003: 239

⁴¹⁹ Iversen 1963: 85

⁴²⁰ DN III, nr. 198

⁴²¹ DN III, nr. 198

kan stille spørsmål ved om behandlingen av sira Bjarne var spesielt god fordi han tilhørte det øvre sjiktet av befolkningen. Det finnes likevel kilder som tyder på en lignende anerkjennelse av spedalske fra andre sosiale sjikt. I Københavns byrett fra 1294 står det: «Angribes nogen af Spedalskhed, kan han ikke tvinges til at træde ind i de spedalskes Hus, saalænge han undgaar ... Samkvem med andre.»⁴²² Loven viser at spedalske skulle unngå kontakt med byfolk, men også at den syke skulle ha mulighet til å leve relativt fritt så lenge den fulgte loven om berøring. Behandlingen av den syke ligner på den i kilden om presten Bjarne, og preges sannsynligvis av en kristen moral. Jesus viste spedalske barmhjertighet, og det ble et kall for de kristne å hjelpe spedalske. I en pavelig forordning fra så tidlig som 1179 ble det slått fast at spedalske: «[...] cannot dwell with the healthy [...]».⁴²³ Samtidig innehadde forordningen særlig kritikk av geistlige fordi de i sin frykt overfor det de opplevde som ekkelt og skremmende ikke fulgte apostlenes bud om å ta vare på de svakeste i samfunnet.

Anerkjennelsen av de syke er interessant fordi det nyanserer bildet av hvordan spedalske ble tvangsisolert og ekskludert fra bysamfunnet. Rawcliffe har også nyansert dette bildet for engelske middelalderbyer, og viser hvordan spedalske i aller høyeste grad var inkorporert i bybildet.⁴²⁴ Hun hevder at hospitalenes plassering utenfor byene hang sammen med tredje moseboks krav om fysisk avstand mellom spedalske og friske, som hadde til hensikt å beskytte mot moralsk forurensning, ikke mot kontagøs smitte.⁴²⁵ Derfor hadde spedalske lov til å komme til byene for å kjøpe mat og besøke helligdommer så lenge de holdt fysisk avstand til friske.

Imidlertid ser det ut til at anerkjennelsen av de spedalske avtok til fordel for økt frykt for smitte i senmiddelalderen. Det er liten tvil om at man også i høymiddelalderen hadde en oppfatning av at spedalskhet kunne smitte, slik man kan se fra den pavelige forordningen og kunngjøringen om presten Bjarne, men det ser ut til at frykten for smitte kan ha økt og ført til en strengere og mer avvisende holdning overfor de syke i senmiddelalderen. I Kristoffer av Bayerns byrett fra 1443 er den medlidende tonen knyttet til spedalske fra byretten i 1294 forandret.⁴²⁶ Her ble det foreskrevet at spedalske skulle legges inn i et St. Jørgens hospital, og at man skulle tvinges dersom man ikke la seg inn frivillig. Også beskrivelsen av mannen i Absalon Pederssøns dagbok fra midten av 1500-tallet gjenspeiler en svært alvorlig holdning til

⁴²² KD I, nr. 33

⁴²³ Papal Encyclicals online, *Third Lateran Council – 1179 A.D.*, 2017, <http://www.papalencyclicals.net/councils/ecum11.htm> [Hentet 20.4.2018]

⁴²⁴ Rawcliffe 2013: 323-331

⁴²⁵ 3 Mos 13:46; Rawcliffe 2013: 323

⁴²⁶ DgK V Christoffer af Bayerns stadsret 4 § 58

sykdommen da mannen heller ville dø enn å komme i hospitalet. Dersom det faktisk skjedde en forandring i holdningen knyttet til spedalskhet i løpet av senmiddelalderen, kan en mulig årsak være pestens herjinger. Det er sannsynlig at de høye smitte- og dødsratene kan ha gjort folk mer bevisste og opptatt av også annen sykdom. Rawcliffe beskriver dette for engelske byer, og om hvordan den økende frykten for miasmatiske luft i høy- og senmiddelalderen ble særlig fremtredende i forbindelse med spedalske. En økende erkjennelse av at syke kropper kunne utsondre farlige gasser og lukter som igjen kunne forgifte luften gjorde folk nervøse, og særlig ille var den stinkende ånden som ble assosiert med spedalske.⁴²⁷ Slik som i Norge ble de spedalske beordret ut av byene, eller inn i hospitaler.

Til tross for at spedalske må ha fått en viss pleie i hospitalet i Oslo, har det ikke vært snakk om sykdomsbekjempelse. Likevel kan hospitalet ha dekket de grunnleggende levevilkårene til de syke ved at de fikk måltider, husrom og pleie, og ikke minst sjelelig omsorg. Isoleringen av de syke og avstanden mellom syke og friske ble imidlertid en måte å sikre den friske oslobefolkningens helse på. Både den initiale, og den tilsynelatende intensiverte isoleringen av de spedalske i senmiddelalderen gjenspeiler en oppfatning av hvordan fysisk kontakt kunne overføre sykdom. Den åpenbare smitteforståelsen knyttet til spedalske nyanserer også synet på at pestepidemiene ikke ble forstått som noe annet enn straff fra Gud. Det kan se ut til at en viktig måte å indirekte bekjempe sykdom på i middelalderen var ved å skape avstand mellom syke og friske for å forhindre smitte og sykdomsoverføring.

6.3. Tjenester knyttet til sykdomsbekjempelse for den jevne oslobefolkning

6.3.1. Bartskjærere

Hospitalene var reservert for spedalske og syke som ikke klarte å ta vare på seg selv, og det var kun folk fra høyere sjikt av befolkningen som hadde mulighet til å kjøpe seg underhold i geistlige institusjoner. Fantes det andre tjenester og tilbud som også mellomsjiktet av bybefolkningen benyttet seg av i møte med sykdom og dårlig helse?

Til tross for at det ikke virket leger i moderne forstand med medisinsk utdanning i de norske byene i middelalderen fantes enkelte tjenesteytende grupper som sørget for kroppsspleie og medisinsk hjelp, som badekoner og barberere. Badekoner er omtalt i kapittel 2.2.4. Barberere, eller bartskjærere, nevnes for første gang i byvedtektene for Bergen fra 1282.⁴²⁸ Yrkesgruppen omtales også indirekte i Magnus Lagabøtes bylov der det gis forskrifter om når folk skulle gå til skipdragning. De som ikke møtte ble ilagt bøter. Det kan imidlertid se ut til at

⁴²⁷ Rawcliffe 2013: 123

⁴²⁸ NgL III, nr. 2

blant annet det å være til behandling for sykdom ga fritak: «[...] [dersom] man ligger under ild og lar sig brænde [kirurgisk sårbehandling], eller man er i badstuen, eller lar sig aarelate [...]».⁴²⁹ Ved siden av årelating og sårbehandling kunne bartskjæerne gjøre enkle kirurgiske inngrep og amputasjoner.⁴³⁰ Legegjerningen deres kunne også omhandle rensing av sår, blodstansing ved å tette såret med lintøyremser, fjerning av fremmedlegemer og å sy kutt og sår.⁴³¹ Bartskjæerne tilhørte en håndverksgruppe, og hadde kun praktisk utdanning uten noe teoretisk grunnlag.

Årelating var kjent allerede hos Hippokrates, og var knyttet til humoralpatologien. Behandlingen ble brukt for å gjenvinne væskebalansen i kroppen. Den danske legen Henrik Harpestreng beskrev hvordan man skulle drive årelating, forskjell på blodårene og hvilke plager behandlingen kunne hjelpe mot.⁴³² Årelating nevnes også flere ganger i sagalitteraturen. Årelating var en utbredt behandlingsmetode og en viktig del av dagliglivets sykdomsbekjempelse for folk flest, også i klostrene og hospitalene.⁴³³ Barbering og årelating foregikk ofte i badstuer, når folk var blitt oppvarmet av dampen.

Interessant er det å se på byvedtektene fra 1282 som omtaler prisfastsetting av bartskjæernes tjeneste. Der står det at: «Barbereren [skal ta] én veid penning for en årelating.»⁴³⁴ Betalingen til bartskjæeren på én penning er svært lav. Vektenhetene ble regnet som 1 mark = 8 øre = 24 ertuger = 240 penninger.⁴³⁵ Også sammenlignet med takstene satt for de andre håndverkene ser det ut til at årelatingstaksten var lav.

Hva tyder de lave takstene for å benytte seg av tjenester hos bartskjæerne på? Rawcliffe diskuterer prisene på medisinske tjenester i de engelske middelalderbyene, og hevder at helsehjelp må ha vært mer tilgjengelig enn tidligere antatt. Tjenestene til kirurger og barberere var dyre i engelske byer, men håndverkerne var likevel åpne for å forhandle om pris.⁴³⁶ Ut fra kildene ser det ut til at pasientens livssituasjon har vært en medbestemmende faktor knyttet til betaling for tjenestene. Forfattere av legebøker kunne også foreslå billigere alternativer som kunne brukes når man var nødt til å forordne piller eller salver til fattige folk. Det synes som at barberne og kirurgene ikke har vært nødt til å presse verken fattige eller middelstående kunder for penger, da de har fått godt nok betalt av høytstående kunder, som krevde at de skulle være tilgjengelige ved enhver tid.⁴³⁷

⁴²⁹ Taranger 1923: 36

⁴³⁰ Helle 1982: 437

⁴³¹ Grankvist 1982: 59

⁴³² KLN 20: 438-439

⁴³³ KLN 20: 439

⁴³⁴ NgL III, nr. 2; Bagge m.fl. 1973: 176

⁴³⁵ Lunden 2002: 417

⁴³⁶ Rawcliffe 2013: 300

⁴³⁷ Rawcliffe 2013: 300

Kan de lave takstene som ble fastsatt gjennom byvedtektene gjenspeile en lignende situasjon i Oslo? Kanskje hadde også bartskjærerne her flere velstående kunder som betalte godt. Bartskjærerne var aktede medlemmer av samfunnet, og har slik sett kanskje vært relativt velstående.⁴³⁸ Det er sannsynlig med tanke på at håndverket var krevende, og at yrkesgruppen sannsynligvis var liten. Takstene forteller også noe om hvor alminnelig årelating var for bybefolkningen. Når bartskjærerne ikke fikk ta mer enn én penning for årelating kan dette ha vært et forsøk fra kongemakten på å sikre det store flertall av bybefolkningen mulighet til behandlingen. Ut fra sykdomsoppfatningene skulle dette hjelpe til med å bedre befolkningens helse. Dermed var kanskje årelating, med hjelp fra kongens takstfastsettelse, blant bybefolkningens viktigste verktøy i møte med sykdom og dårlig helse.

6.3.2. Urter og andre legemidler

Når mennesker har forsøkt å få bukt med sykdom har magiske ritualer eller religiøse seremonier ofte blitt kombinert med legemidler hentet fra naturen, særlig urter. Medisinske tekster som omtaler urter og andre legemidler, samt anvisninger om hvordan disse skal brukes finnes fra det gamle Egypt, Mesopotamia og antikkens Hellas.⁴³⁹ For norske forhold i middelalderen kan man lese om den folkelige bruken av urter ut fra for eksempel eddadiktene og kongesagaene. Det er sannsynlig at folkelige legemidler og kurer i middelalderen bygde på gammel nordisk tradisjon og kunnskapsoverføring. I middelalderen ble imidlertid nye planter og krydder importert til Norge, og i særdeleshet geistlige ved klostrene brukte både nordiske og sydligere urter som legemidler.⁴⁴⁰ Også legebøker fra middelalderen gir opplysninger om importerte planter og om bruk av urter i sykdomsbehandling.

Den folkelige anvendelsen av visse planter som hadde, eller angivelig hadde, helbredende effekt, kan man regne med at bygde på svært gamle tradisjoner. Et eksempel er hvordan man skulle spise de første, eller den første blomsten av en bestemt vårplante man fikk øye på, som et middel mot forskjellig ondskap.⁴⁴¹ Denne tradisjonen bærer preg av magioverbevisning. Fra sagalitteratur og eddadiktene kan man også få opplysninger om den folkelige anvendelsen av ulike planter. For eksempel nevnes eik som legemiddel mot diaré i *Håvamål*.⁴⁴² Vers 8 fra *Sigrdrífumál* tydes som at man har benyttet seg av løk, eller hvitløk,

⁴³⁸ KLN 1: 374

⁴³⁹ N. Uddenberg, *Lidande og läkedom I. Medicinens historia fram till 1800*, Lund 2015: 307

⁴⁴⁰ KLN 11: 85-86

⁴⁴¹ KLN 11: 87

⁴⁴² KLN 3: 528

som motgift.⁴⁴³ Noen steder i sagaene nevnes også generelt sårlegende urter, slik som lifsgrös, som betyr livsurter. I *Volsungesaga* står det om hvordan blader ble brukt som omslag på sår.⁴⁴⁴

Med kristendommen, og særlig klostergeistlige, ble mange legeurter innført og dyrket i Norge. I Oslo lå det fire klostre med mange tilhørende hager. I 1300 var det også knyttet en urtegård til kongsgården, og med stor sannsynlighet hørte det hage til bispeborgen.⁴⁴⁵ Arkeologiske funn vitner om at det fantes mange forskjellige urter, grønnsaker, frukt og bær i Oslo i middelalderen. Mange av disse er det knyttet medisinsk kunnskap til, og det er sannsynlig at folk har vært klar over fordeler ved de ulike matvarene. Løk er et eksempel på en grønnsak som sannsynligvis ble dyrket i Oslo. Vi kjenner grønnsaken fra Landsloven og dens omtale av «løkhager», samtidig som det er funnet frø av løk i utgravninger fra Mindets tomt i Gamlebyen. Løk er også velkjent fra sagalitteraturen og eddadiktene som mat, men også knyttet til magi.⁴⁴⁶ Løk er videre kjent fra den mer vitenskapelige medisinen og skal ha hatt mange virkeområder. Ifølge humoralpatologien kunne mat stimulere produksjonen av kroppsvæsker, eller virke balanserende på væskene. En beskrivelse av hvitløk som legemiddel er funnet i et gammelnorsk fragment av en legebok skrevet av Henrik Harpestreng. Fragmentet skal være en nordvestlandsk avskrift av en eldre oversettelse, og dateres til siste halvdel av 1300-tallet.⁴⁴⁷ Hvitløk beskrives som: «heitr ok thurr», altså som et hett og tørt legemiddel.⁴⁴⁸ Klassifiseringen kjenner vi igjen fra figuren i kapittel 3.1. I fragmentet beskrives det ulike sykdommer som hvitløk skulle hjelpe mot, som for eksempel hoste og øreverk.⁴⁴⁹ Sykdommer hvor man kan tenke seg et overskudd av slim, ble betegnet som våte og kalde og for å gjenvinne væskebalansen i kroppen måtte plagene behandles med medisiner med motsatte egenskaper. Hvitløk som ble betegnet som tørr og varm var dermed et passende behandlingsmiddel mot slike plager.

Hva har den utbredte bruken av urter og andre planter som middel mot sykdom hatt å si for oslofolk? Det kan virke som at midlene i stor grad var tilgjengelig for de mer velstående. Man kan kanskje regne med at kongene og erkebiskopen har hatt egne «husapotek». I så fall har de kunnet innføre ulike legemidler fra utlandet som ikke har vært tilgjengelig for alle. Håkon 5. hadde som tidligere beskrevet utenlandsk livlege.⁴⁵⁰ Likevel er det tydelig at mange urter, grønnsaker, krydder og frukt i tillegg til mat ble brukt som medisin, og dette må flere ha hatt

⁴⁴³ L. Holm-Olsen (overs.), *Edda-dikt*, Oslo 1985: 229; KLNLM 10: 82

⁴⁴⁴ M. Rindal (overs.), *Soga om volsungane*, Oslo 1974: 47

⁴⁴⁵ Åsen 2015: 164

⁴⁴⁶ KLNLM 10: 82

⁴⁴⁷ M. Hægstad, *Gamalnorsk fragment av Henrik Harpestreng*, Christiania 1906: 10

⁴⁴⁸ Hægstad 1906: 5

⁴⁴⁹ Hægstad 1906: 6

⁴⁵⁰ DN III, nr. 99

tilgang på. Vi vet at oslofolk kunne ha urte- og grønnsakshager, og i byens oppland må man ha hatt gode muligheter for å sanke flere av de samme plantene vilt. Man kan derfor kanskje regne med at oslofolk har drevet egenbehandling ved hjelp av ulike typer planter i kombinasjon med erfaring og overført kunnskap. I tillegg vet vi at behandling med medisinske urter har vært vanlig i hospitalene, og her kan man kanskje regne med at de geistlige benyttet seg av fremmede og egendyrkede planter og vekster ved siden av hjemlige urter.

6.4. Oppsummering

Moseng har hevdet at de to menn som rundt 1600 fikk betalt av kongens kasse for å virke som leger i Bergen var et uttrykk for: «[...] kongens evne og vilje til å involvere seg i helseforholdene utenfor hoffet. Og de signaliserte ansatser til statens ansvar for undersåttenes helse.»⁴⁵¹ Dette omtales som en endring fra tidligere. Middelalderens sykdomsbekjempelse har ofte blitt nedvurdert til et minimum, kanskje særlig på grunn av de nedslående dødsratene under pestutbruddene i senmiddelalderen. Dette i kombinasjon med synet på fortidens helseoppfatninger som «primitive», og at kongemakten angivelig mislyktes i å involvere seg i undersåttenes helseforhold har trolig også bidratt stort til den negative oppfatningen. Den omfattende håndteringen av pestepidemiene som kom i tidlig moderne tid blir på sin side stående som nyskapende og virkningsfull i kontrast til forholdene i middelalderen. Rawcliffe påpeker at:

Our preoccupation with novelty and innovation may also explain their general neglect, since historians of public health and medicine are notoriously prone to seek out whatever seems ‘progressive and evolutionary’ at the expense of less dramatic or traditional practices.⁴⁵²

Fordi det ikke er nyskapende eller fordi det følger en medisinsk oppfatning som for moderne mennesker oppfattes som uforståelig, står man i fare for å overse tegn på aktiv sykdomsbekjempelse fra kongemakten, kirken, byforvaltningen og bybefolkningen i Oslo. Lite tyder på passivitet i møte med sykdom og helseproblematikk i middelalderen. Kapittelet har omtalt hvordan kongemakten og bystyringen sannsynligvis iverksatte pestbekjempende tiltak, til tross for at de ikke finnes direkte nevnt i kildene. Geistlige var særlig opptatt av å ta vare på de svakeste i samfunnet, og opprettelsen av hospitalene tyder på forpleining og

⁴⁵¹ Moseng 2003: 19

⁴⁵² Rawcliffe 2013: 34

sykdomsbekjempelse fra kirken. Årelating og bruk av urter indikerer at elementer fra den vitenskapelige helseoppfatningen var kjent for den allmenne befolkningen. Det samme gjør isoleringen og den fysiske avstanden til spedalske, da denne indikerer at befolkningen hadde en oppfatning av sykdomssmitte.

7. Konklusjon

Den tradisjonelle oppfatningen av at «de mørke århundrer», kjennetegnet av stillstand og uopplysthet, også preget utviklingen av levevilkår i middelalderbyene kan med rette revideres. Drevet delvis av seiglivede ideer fra opplysningstiden, ved siden av et fokus på moderne medisin og muligens en svak kildesituasjon, har den fordomsfulle holdningen overfor byene i stor grad fått dominere forskningen. Arbeidet med primærkilder og sekundærlitteratur i lys av middelalderens helseforståelse har nyansert oppfatningen ved å vise at kongemakten, byforvaltningen og oslobefolkningen var oppsatt på å håndtere potensielle farer og utfordringer knyttet til helse og hygiene. Kongemakten har trolig spilt en særlig viktig rolle i lovgivningen mot vedvarende plager. Kildene indikerer at også lokale bymyndigheter har spilt en rolle i forbedringen av omgivelsene, enten gjennom egne bestemmelser eller gjennom oppfølging og kontroll etter lovgivning fra kongemakten. Også bybefolkningen selv ser ut til å ha ønsket forandringer, både gjennom klager til kongemakten og gjennom handling på individnivå. Kirken ser også ut til å ha hatt en viktig rolle i å forbedre levevilkårene til bybefolkningen, i særlig grad overfor fattige og syke.

Til tross for at det er begrenset hvor mye man kan finne ut om oslofolks faktiske kosthold i middelalderen, ser det ut til at både kongen, kirken, byforvaltningen og bybefolkningen hadde en aktiv rolle i å tilføre innbyggerne en tilstrekkelig og variert kost. Deler av oppebørselen til kongen og kirken ble gjort tilgjengelige for bybefolkningen og har sannsynligvis bidratt til et tilstrekkelig kosthold for mange. Egendyrking, husdyrhold, fiske og sanking ga byfolk mulighet til å bidra med variert mat til eget kosthold. Arkeologiske kilder har også belyst kostholdssituasjonen, og ut fra osteoarkeologiske funn kan det se ut til at folk fra alle sosiale sjikt kan ha stått i en relativt god forsyningssituasjon, der få har lidd av ekstrem matmangel og der folk fra mellomsjiktet spiste stort sett samme type mat som folk fra de øvre sjiktene. Mange tiltak og bestemmelser i forbindelse med handel ser ut til å gjenspeile en aktiv deltakelse fra både bybefolkningen, bystyringen og kongemakten. Lovgivningen kan ha vært motivert av å sikre oslobefolkningens rettigheter i møte med utenlandske kjøpmenn, men også i møte med uredelige svindlere. Muligens kan tiltakene også gjenspeile den humoralpatologiske helseoppfatningen der frisk mat ble oppfattet som et svært viktig verktøy for å holde kroppsvæskene i balanse, mens fordervet mat kunne være sykdomsfremkallende.

I motsetning til det tradisjonelle bildet av søppelfylte og illeluktende middelalderbyer, ser det ut til at det ble arbeidet på flere nivåer for å forbedre avfallssituasjonen i Oslo. Arkeologisk materiale har vist en påfallende utvikling fra høy- til senmiddelalderen, der

kulturlagene i stor grad forsvinner. Forut for dette ble byene brolagt og latriner ble økt konsentrert og skjernet. Til tross for at kulturlagsreduksjonen delvis kan skyldes befolkningsnedgang, ser det ut til at det også har oppstått en bevisst avfallshåndtering. Avfall må ha blitt fraktet ut av byen, eller kastet og gravd ned på spesifikke steder i byen. Svært få kilder sier noe om avfallshåndtering, men i sammenheng med de arkeologiske funnene anser jeg det som sannsynlig at en viss form for lovgivning må ha funnet sted. Denne kan ha kommet fra kongemakten, men også fra den lokale bystyringen. Oslobefolkningen selv kan også ha tatt ansvar på individnivå dersom for eksempel synet på skitt og avfall forandret seg, og ble økt ansett for å være mer urent og skambelagt enn tidligere. En slik holdningsendring overfor avfall har blitt foreslått av mange forskere. Noen har hevdet at holdningsendringen kom som en logisk følge av befolkningsvekst, og påfølgende utfordringer med økte avfallsmengder. Andre har knyttet holdningsendringen til kristendommens moralregler, og synet på skitt som noe urent i religiøs forstand. Kanskje kan også den miasmatiske smitteoppfatningen ha bidratt til holdningsendringen og den endrede avfallshåndteringen. Dersom folk i økende grad ble kjent med den miasmatiske smitteoppfatningen i senmiddelalderen, kan den økte redselen for smitte ha ført til en mer utstrakt rydding av illeluktende avfall.

De nedslående dødsratene under pestutbruddene i senmiddelalderen i kombinasjon med primitiviseringen av fortidens helseoppfatninger har sannsynligvis bidratt til oppfatningen av middelalderens sykdomsbekjempelse som nærmest ikke-eksisterende. Det er imidlertid lite som tyder på passivitet i møte med sykdom og helseproblematikk i middelalderen. Kildene indikerer aktive bidrag i sykdomsbekjempelse fra kongemakten, kirken, bystyringen og bybefolkningen i Oslo. Den aktive behandlingen med årelating, som både kilder og takstene tyder på, indikerer at oslofolk hadde en formening om hva som kunne bedre helsen eller hindre sykdom. Det samme gjør bruken av urter til forskjellige formål. Opprettelsen av hospitalene tyder på forpleining av syke og, i noen grad, sykdomsbekjempelse fra kirken. Til tross for at den omfattende pestpolitikken ikke ble iverksatt før i tidlig moderne tid har jeg drøftet hvordan slike tiltak kan ha hatt røtter i middelalderen. Det ser ut til at oppfatningen om at pestepidemiene kunne smitte ble vanligere utover i senmiddelalderen, og dermed er det liten grunn til å tro at man skulle overlatt all sykdomsbekjempelse til krefter utenfor menneskenes handlingsrom. Dette ser særlig lite trolig ut med tanke på hvordan folk forholdt seg til smitte i forbindelse med for eksempel spedalske. Pestutbruddene kan også ha ført til en intensivering av allerede etablerte praksiser knyttet til for eksempel avfallshåndtering og mathandel, som kan ha ført til en mer indirekte sykdomsbekjempelse, eller sykdomsforebyggelse, uten nødvendigvis å ha blitt anerkjent som dette.

Bildet av en befolkning som blindt skal ha forholdt seg til en religions- eller magioppfatning av helse og sykdom har blitt nyansert. Helseforståelsen var preget av både vitenskap, religion og magi, og erfaringskunnskap må på ingen måte underdrives. Dermed hadde menneskene mange verktøy som de aktivt benyttet seg av i møte med utfordringer knyttet til mat, avfall og sykdom, til tross for at ikke alle nødvendigvis var like virkningsfulle.

Oppgavens største utfordring er knyttet til kildesituasjonen. Mangelen på skriftlige kilder fra perioden har gjort det utfordrende å trekke omfattende konklusjoner, og jeg har derfor til tider vært nødt til å være kreativ og trekke linjer som kanskje kan kritiseres for ikke å ha tilstrekkelig belegg. For å kompensere for et mangelfullt kildemateriale har jeg benyttet meg av andre typer kilder for å belyse problemstillingen, slik som arkeologisk materiale. I tillegg har jeg benyttet meg av en bestemt innfallsvinkel som har gitt meg mulighet til å se kildene i et annerledes lys. I arbeidet med problemstillingen har jeg forsøkt å innta et perspektiv som aktivt anerkjenner middelalderens egenart, forutsetninger og forståelseshorisont, uten å primitivisere perioden og menneskene. Bruken av en bestemt innfallsvinkel kan ved siden av å bidra positivt, også føre til for utstrakt fortolkning. Jeg har forsøkt å være bevisst dette, og ikke trekke for vidtgående konklusjoner. Jeg mener at jeg gjennom utstrakt bruk av et ellers mangelfullt kildemateriale og med et annerledes perspektiv har bidratt til å nyansere det tradisjonelle bildet av levevilkårssituasjonen i middelalderbyene.

Min forskning kan gi grunnlag for nye studier, og nye studier kan belyse mine funn. Ved siden av kosthold, hygiene og helse kan også boforhold påvirke den grunnleggende levemåten. Det har gjerne blitt hevdet at bygårdene var mørke, trange og dårlig isolert. I lys av denne oppgaven hadde det vært interessant å undersøke hvordan tiltak knyttet til boforhold kan si noe om hvordan befolkningen, bystyringen eller kongemakten forsøkte å gjøre disse best mulig.

En sammenligning av de norske middelalderbyene tror jeg også kunne bidratt til en bredere forståelse av de enkelte enhetene. På denne måten kunne man både fått opplysninger om hvilke tiltak som var felles for byene, men også om det fantes lokale forskjeller. Av dette kunne man trolig fått en bedre forståelse av hva og hvem som påvirket tiltakene og lovgivningen, og flere opplysninger om lokalstyringens rolle i levekårsforbedringen.

Kirkens stilling hadde også vært svært interessant å forske videre på. Slik oppgaven har beskrevet var også geistlige involvert i forbedring av levevilkår i visse situasjoner. Til tross for at jeg har vært inne på kirkens rolle, kunne den blitt ytterligere belyst. For eksempel kunne man studert nærmere kirkens lovgivning og tiltak knyttet til fattige for å si mer om levevilkårene til bybefolkningens lavere sjikt.

8. Kilder og litteratur

8.1. Kilder

- Bagge, Sverre, Helle, Knut og Smedsdal, Synnøve H. (utg.). *Norske middelalderdokumenter*. Bergen 1973.
- Bricka, Carl F. (utg.). *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold*. Kjøbenhavn 1885-86.
- Brøgger, Anton W. (overs.). *Kongespeilet*. Oslo 2000.
- DgK = *Danmarks gamle Købstadslovgivning* bd. I-V. Kroman, Erik (utg.). København 1951-1961.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum* bd. I-XXIII. Lange, Christian C. A., Unger, Carl R. m.fl. (utg.). Christiania/Oslo 1847-2011.
- DS = *Diplomatarium Suecanum* bd. I-XI. Liljegren, Johan G. (utg.). Stockholm 1829-2017.
- Hagland, Jan R. og Sandnes, Jørn (overs. og innl.). *Frostatingslova*. Oslo 1994
- Hagland, Jan R. og Sandnes, Jørn (overs. og innl.). *Bjarkøyretten*. Oslo 1997
- Holm-Olsen, Ludvig (overs.). *Edda-dikt*. Oslo 1985.
- Holm-Olsen, Ludvig (overs.). *Håvamål*. Oslo 1993.
- Iversen, Ragnvald (utg.). *Absalon Pederssøn dagbok og oration om mester Geble*. Bergen 1963.
- KD = *Kjøbenhavns Diplomatarium* bd. I-X. Nielsen, Oluf (utg.). København 1872-1887.
- Kålund, Kristian (overs.). *Sturlunga saga*. København og Kristiania 1904.
- Lehmann, Eigil (overs.). *Kormaks saga*. Bergen 1984.
- NgL = *Norges gamle Love indtil 1387* bd. 1-V. Keyser, Rudolf., Munch, Peter A. m.fl. (utg.). Christiania/Oslo 1846-1981.
- Nielsen, Dr. Yngvar (utg.). *Biskop Jens Nilssøns visitasbøger og reiseoptegnelser 1574-1597*. Kristiania 1885.
- RB = *Biskop Eysteins Jordebog (Den Røde Bog). Fortegnelse over det geistlige Gods i Oslo Bispedømme omkring Aar 1400. Andet hefte*. Huitfeldt, Henrik J. (utg.). Christiania 1875.
- Riksarkivet (utg.). *Meddelelser fra det norske Rigsarchiv, indeholdende bidrag til Norges historie af utrykte kilder. bd I*. Christiania 1870.
- Rindal, Magnus (overs.). *Soga om volsungane*. Oslo 1974.
- RN = *Regesta Norvegica* bd. I-X. Gunnes, Erik (utg.). Oslo 1978-2015.
- Sommerfelt, Karl L. (overs.). *Njaals saga*. Kristiania 1871.
- Taranger, Absalon (utg.). *Magnus Lagabøters Bylov*. Kristiania 1923.
- Taranger, Absalon (utg.). *Magnus Lagabøters Landslov*. Oslo 1970.

Holtsmark, Anne (overs.). *Håkon Håkonssons saga*. Oslo: Aschehoug.

Ægidius, Jens P. (overs.). *Biskop Jon den Helliges saga. Oversættelse med indledning*. Publisert i Medieval Nordic Text Archive 01.10.2016. Hentet 8. februar 2018 fra <http://www.menota.org/oversettelser.xml>

8.2. Litteratur

- Aavitsland, Kristin B. (1997). Forskningsmyter om middelalderen. I J. Haavardsholm (Red.), *Nytt lys på middelalderen*. Oslo: Sypress forlag.
- Achen, Henrik von. (1992). Det farlige liv. Middelalderens håndtering av lidelse, sykdom og død. I I. Øye (Red.), *Liv og helse i middelalderen*. Bergen: Bryggens museum.
- Andersson, Hans. (2017). *Medeltida urbanisering – uppsatser 1972-2015*. Lund: Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.
- Andrén, Anders. (1986). I städernes undre värld. I *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio* (s. 259-270). Lund: Lunds universitets historiska museum.
- Andresen, Astri, Rosland, Sissel, Ryymin, Teemu, og Skålevåg, Svein A. (2015). *Å gripe fortida. Innføring i historisk forståing og metode*. Oslo: Det norske samlaget.
- Bagge, Sverre. (1984). Nordic Students at Foreign Universities until 1660. *Scandinavian Journal of History*, 9(1), s. 1-29.
- Barstad, Anders. (2014). *Levekår og livskvalitet. Vitenskapen om hvordan vi har det*. Oslo: Cappelen.
- Benedictow, Ole J. (1977). *Fra rike til provins 1448-1536*, bd. 5. I K. Mykland (Red.), *Cappelens Norgeshistorie*. Oslo: Cappelen.
- Benedictow, Ole J. (1986). Den store manndauen og dødsregisteret i Sigdal. *Historisk Tidsskrift*, 65, s. 3-15.
- Benedictow, Ole J. (1996). *The Medieval Demographic System of the Nordic Countries*. Oslo: Middelalderforlaget.
- Benedictow, Ole J. (2002). *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge*. Oslo: Unipub.
- Bendixen, B. E. (1905). *Tillæg og rettelser til Hildebrand Meyers Bergens beskrivelse*. Bergen: John Grieg.
- Bennike, Pia. (2008). Paleopatologi. I N. Lynnerup, P. Bennike og E. Iregren (Red.), *Biologisk antropologi med human osteologi* (s. 319-358). København: Gyldendal.
- Bjørkvik, Halvard. (1996). *Folketap og sammenbrudd 1350-1520*, bd. 4. I K. Helle (Red.), *Aschehougs Norgeshistorie*. Oslo: Aschehoug.
- Blom, Grete A. (1956). *St. Olavs by, ca 1000-1537*, bd. 1 i *Trondheim bys historie*.

- Trondheim: F. Bruns Bokhandels Forlag.
- Bondevik, Hilde og Bostad, Inga. (2003). *Tenkepauser. Filosofi og vitenskapsteori*. Oslo: Akribe.
- Bricka, C. F. (1885-86). *Kancelliets brevbøger. Vedrørende Danmarks indre forhold. 1551-1555*. København.
- Bull, Edvard. (1922). *Oslos historie*, bd. 1. I *Kristianias historie*. Kristiania: J. W. Cappelen.
- Carstens, Svein. (2014). Humoralpatologisk medisin. *Michael*, 11, s. 101-112.
- Christophersen, Axel og Nordeide, Sæbjørg W. (1994). *Kaupangen ved Nidelva*. Oslo: Riksantikvaren.
- Christophersen, Axel. (2002). Var de alle svin? *Spor. Nytt fra fortiden*, 17(1), s. 4-9.
- Crawford, Dorothy H. (2007). *Deadly Companions. How Microbes Shaped Our History*. Oxford: Oxford University Press.
- De nasjonale forskningsetiske komiteene. (2010). 5. *Forskerrollen*. Hentet 23. april 2018 fra <https://www.etikkom.no/forskningsetiske-retningslinjer/Medisin-og-helse/Kvalitativ-forskning/5-Forskerrollen/>
- Digital Pathology [Figur]. (2015). Hentet 16. april 2018 fra <http://www.currentsciencereview.org/digital-pathology/>
- Douglas, Mary. (2003). *Purity and danger. An analysis of concepts of pollution and taboo*. London: Routledge.
- Dyer, Christopher. (1989). *Standards of living in the later Middle Ages. Social change in England c. 1200 - 1520*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ersland, Geir Atle og Solli, Arne. (2012). *Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815*, bd. 1. I *Stavanger bys historie*. Stavanger: Wigstrand Forlag.
- Finne-Grønn, S. H. (1920). Presbyterologiske optegnelser vedkommende prestegjeldene Aamot og Vardal. *Norsk tidsskrift for genealogi, personalhistorie, biografi og litterærhistorie*, bd. 2, s. 396-410.
- Gjessing, Helge. (1913). *Tunsbergs historie i middelalderen til 1536*. Kristiania: Steen'ske Bogtrykkeri og Forlag.
- Grankvist, Rolf. (1982). *Nidaros kirkes spital 700 år. Trondhjems hospital 1277-1977*. Trondheim: Brun.
- Griffin, Kerstin. (1988). Plant remains. I E. Schia (Red.), *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. bd. 5* (s. 15-108). Øvre Ervik: Alvheim og Eide.
- Grøn, Fredrik. (1927). *Om kostholdet i Norge indtil aar 1500*. Oslo: I kommisjon hos Jacob Dybwad.

- Hamre, Stian. (2011). *Burial practices in early Christian Norway: An osteoarchaeological study into differences and similarities between four burial assemblages* (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Bergen, Bergen.
- Harrison, Mark. (2004). *Disease and the modern world*. Cambridge: Polity.
- Helle, Knut. (1974). *Norge blir en stat 1130-1319*, bd. 3. I *Handbok i Norges historie*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Helle, Knut. (1982). *Kongssete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536*, bd. 1. I *Bergen bys historie*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Helle, Knut. (1995). *Under kirke og kongemakt 1130-1350*, bd. 3. I *Aschehougs Norgeshistorie*. Oslo: Aschehoug.
- Helle, Knut. (2001). *Gulatinget og Gulatingslova*. Leikanger: Skald.
- Helle, Knut. (2006). Bylivet i middelalderen. I K. Helle, F. Eliassen, J. E. Myhre og O. S. Stugu, *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år* (s. 89-122). Oslo: Pax Forlag.
- Horrox, Rosemary. (1994). *The Black Death*. Manchester: Manchester University Press.
- Hufthammer, Anne K. (2000). Kosthold hos overklassen og hos vanlige husholdninger i middelalderen. En sammenligning mellom animalosteologisk materiale fra Trondheim og Oslo. I A. Dybdahl (Red.), *Osteologisk materiale som historisk kilde*. Trondheim: Tapir.
- Hægstad, Marius. (1906). *Gamalnorsk fragment av Henrik Harpestreng*. Christiania: H. A. Benneches fond.
- Høigård, Einar. (1942). *Oslo katedralskoles historie*. Oslo: I kommisjon hos Grøndahl.
- Jörpeland, Lena B. og Bäck, Mathias. (2001). Kroppskultur - föreställningar om synen på renlighet utifrån medeltida latrinmaterial. I A. Andrén, L. Ersgård og J. Wienberg (Red.), *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson* (s. 323-336). Stockholm: Almqvist og Wiksell International.
- Jørgensen, Dolly. (2008). Cooperative Sanitation. Managing streets and gutters in late medieval England and Scandinavia. *Technology and culture*, 49(3), s. 547-567.
- Kieckhefer, Richard. (2000). *Magic in the middle ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kjellström, Anna, Storå, Jan, Possnert, Göran og Linderholm, Anna. (2009). Dietary patterns and social structures in medieval Sigtuna, Sweden, as reflected in stable isotope values in human skeletal remains. *Journal of Archeological Science*, 36(12), s. 2689-2699.
- Kjeldstadli, Knut. (1988). Nytt av å sammenligne. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 29, s. 435-448.

- Kjeldstadli, Knut. (1999). *Fortida er ikke hva den en gang var*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kristensen, Hans K. og Paulsen, Bjørn. (2016). *Danmarks byer i middelalderen*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- KLNM = *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd.1-22. Oslo 1956-1978
- Kværne, Per og Vogt, Kari. (2002). *Religionsleksikon: religion og religiøse bevegelser i vår tid*. Oslo: Cappelen akademisk.
- Ladurie, Emmanuel. (1982). *Montaillou. En fransk by 1294-1324*. Stockholm: Atlantis. Lidén, Lidén, Hans-Emil. (1977). Stratigrafisk-topografisk beskrivelse av feltet «Mindets tomt». I *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. bd. 1* (s. 11-71). Oslo: Universitetsforlaget.
- Lie, Rolf. (1988). Animal bones. I E. Schia (Red.), *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. bd. 5* (s. 153-196). Øvre Ervik: Alvheim og Eide.
- Lie, Rolf. (1989). *Dyr i byen - en osteologisk analyse*. Trondheim: Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Trondheim.
- Linderholm, Anna og Kjellström, Anna. (2011). Stable isotope analysis of a medieval skeletal sample indicative of systemic disease from Sigtuna Sweden. *Journal of Archeological Science*, 38(4), s. 925-933.
- Lunden, Kåre. (1972). *Økonomi og samfunn. Synspunkt på økonomisk historie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lunden, Kåre. (1976). *Norge under Sverreætten, 1177-1319 Høymiddelalder*, bd. 3. I K. Mykland (Red.), *Cappelens Norgeshistorie*. Oslo: Cappelen.
- Lunden, Kåre. (1988). Kornavl og pest i Norge og i Sigdal 1349-1667. *Historisk Tidsskrift*, 67, s. 399-413.
- Lunden, Kåre. (2002). *Norges landbrukshistorie II, 1350-1814: Frå Svartedauden til 17. mai*. Oslo: Det norske samlag.
- Mead, William E. (1931). *The English Medieval Feast*. Boston and New York: Houghton Mifflin Company.
- Middelalder-Oslo. (2014). *Helse, sykdom og død i middelalderen*. Hentet 25. april 2018 fra <https://middelalder.no/medlemsblad/faglige-artikler/192-helse-sykdom-og-dod-i-middelalderen>
- Molaug, Petter B. (2012). Oslo havn før 1624. *Viking*, 75, s. 211-236.
- Moseng, Ole G. (2003). *Ansvar for undersåttenes helse 1603-1850*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Moseng, Ole G. (2006). *Den flyktige pesten: vilkårene for epidemier i Norge i seinmiddelalder*

- og tidlig nytid* (Doktorgradsavhandling). Oslo: Universitetet i Oslo.
- Moseng, Ole G., Opsahl, Erik, Pettersen, Gunnar I. og Sandmo, Erling. (2007). *Norsk historie I. 750-1537*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Mundal, Else og Steinsland, Gro. (1989). Kvinner og medisinsk magi. I H. Gunneng m.fl. (Red.), *Kvinnors rosengård: Medeltidskvinnors liv och hälsa, lust och barnafödande*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Nedkvitne, Arnved og Norseng, Per G. (2000). *Middelalderbyen ved Bjørvika. Oslo 1000-1536*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag.
- Norseng, Per G. (1983). *Administrativ prisfastsettelse i det norske middelaldersamfunnet* (Hovedoppgave). Oslo: Universitetet i Oslo.
- Norseng, Per G. (2015). Middelalderbyen Oslo og fiskeressursene i Indre Oslofjord. I L. B. Johansen (Red.), *En aktivist for Middelalderbyen Oslo. Festskrift til Petter B. Molaug i anledning hans 70-årsdag 19. desember 2014*. Oslo: Novus.
- Norsk institutt for kulturminneforskning. (2011). *Skjelettanalyse (osteoarkeologi)*. Hentet 18. oktober 2017 fra <https://niku.no/skjelettanalyse-osteoarkeologi/>
- Næss, Ellen M. (1997). *Om menneskers forhold til gjødsel i middelalderens Oslo* (Mastergradsoppgave). Oslo: Universitetet i Oslo.
- Opsahl, Erik og Sogner, Sølvi. (2003). *I kongenes tid*, bd. 1. I *Norsk innvandringshistorie*. Oslo: Pax Forlag.
- Opsahl, Erik. (2015). Hvorfor er ikke Håkon 6.s gravsted avmerket i ruinen av Mariakirken? – Oslo som kongelig residens- og forvaltningsby på 1300-tallet. I L. B. Johansen (Red.), *En aktivist for Middelalderbyen Oslo. Festskrift til Petter B. Molaug i anledning hans 70-årsdag 19. desember 2014*. Oslo: Novus.
- Papal Encyclicals online. (2017). *Third Lateran Council – 1179 A.D.* Hentet 20. april 2018 fra <http://www.papalencyclicals.net/councils/ecum11.htm>
- Pape, Kristine. (1997). *Sykdomsoppfatninger og helbredere i middelalderens Trondheim* (Mastergradsoppgave). Trondheim: NTNU.
- Pettersen, Gunnar I. (1992). *De økonomiske sidene ved provent-institusjonen i Norge ca. 1280-1500*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Rawcliffe, Carole. (2013). *Urban Bodies. Communal health in late medieval English towns and cities*. Woodbridge: The Boydell Press.
- Reichborn-Kjennerud, Ingjald. (1936). Bruddstykker av latinske lægebøker fra Norges middelalder. *Tidsskrift for den norske legeforening*, 18, s. 1023-1030.

- Schia, Erik. (1982). Naturvitenskapelige bidrag til studiet av middelalderbyens bomiljø. *Bebyggelseshistorisk tidsskrift*, 3, s. 151-158.
- Schia, Erik. (1987a). Introduksjon. I E. Schia (Red.), *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. bd. 3* (s. 9-22). Øvre Ervik: Alvheim og Eide.
- Schia, Erik. (1987b). Bebyggelsesrester og datering. I E. Schia (Red.), *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. bd. 3* (s. 41-168). Øvre Ervik: Alvheim og Eide.
- Schia, Erik. (1987c). Bygården. I E. Schia (Red.), *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. bd. 3* (s. 191-228). Øvre Ervik: Alvheim og Eide.
- Schia, Erik. (1991). *Oslo innerst i Viken. Liv og virke i middelalderbyen*. Oslo: Aschehoug.
- Slack, Paul. (1985). *The impact of plague in Tudor and Stuart England*. London: Routledge og Kegan Paul.
- Store norske leksikon. (2017). *Absalon Pedersson Beyer*. Hentet 20. april 2018 fra https://snl.no/Absalon_Pedersson_Beyer
- Store norske leksikon. (2017). *Forståelse*. Hentet 23. april 2018 fra <https://snl.no/forst%C3%A5else>
- Store medisinske leksikon. (2017). *Underernæring*. Hentet 5. april 2018 fra <https://sml.snl.no/underern%C3%A6ring>
- Taranger, Absalon. (1900). *Bergens kommunes forhold til St. Jørgens hospital*. Bergen: John Grieg.
- Torstenson, Inge. (1997). *Fra nattmann til renholdsverk: avfall og renovasjon i Oslo gjennom tusen år*. Oslo: ProArk.
- Uddenberg, Nils. (2015). *Lidande og läkedom I. Medicinens historia fram till 1800*. Lund: Fri Tanke.
- Ulsig, Erik. (1994). Plague in the late medieval Nordic countries (Opposisjonsinnlegg ved Benedictows doktorgradsdisputas). *Historisk Tidsskrift*, 73(1), s. 94-104.
- Wohl, Anthony. (1983). *Endangered Lives. Public health in victorian britain*. London: J. M. Dent.
- Økland, Bård. G. og Høiaas, Knut. (2000). *Bare Boss? Håndtering av avfall i Bergen gjennom 1000 år*. Bergen: Bryggens museum.
- Økland, Bård G. (2003). *Fattig, gammel og syk. Liv og helse på Vestlandet fra 1000- til 1600-tallet*. Bergen: Bryggens museum.
- Øye, Ingvild. (1980). *Mat og drikke i middelalderen*. Bergen: Bryggens museum.
- Øye, Ingvild. (1998). *Middelalderbyens agrare trekk*. Bergen: Bryggens museum.
- Åberg, Greta. (1999). *Den smutsiga medeltiden. Norbert Elias' civilisationsteori i arkeologisk*

belysning. Arkeologiske Institutionen, Lunds universitet, Lund.

Åsen, Per A. (2015). *Norske klosterplanter. Levende kulturminner fra middelalderen*.
Kristiansand: Portal.